

MÛSÂ İBN-Î MEYMÛN'UN *AL-MAKALA Fİ SINÂ-AT*
AL-MANTIK ININ ARAPÇA ASLI*

Doç. Dr. MUBAHAT TÜRKER

Literatürde ismini İbn-i Rüşd ve Kremonalı Gerhard ile beraber yaşadığı çağa verecek kadar büyük telâkki edilen¹ ve tesirlerinin sadece Yahudiler ve Dominiken hıristiyanlar arasında değil, Spinozada ve hattâ Kantta bile kuvvetle izlenebileceği söylenen² Abû 'Imrân Musa b. Maymun b. 'Ubayd Allah al-Kurtubî (al-Andalûsi) al-İsrâ'îlî (30 Mart 1135-Arahk 1204), bilindiği gibi, tıp ve astronomiden başka din ve felsefe sahasında da çok önemli eserler vermiş³ hattâ bu yüzden *İkinci Mûsâ* veya *Samanının Musâsı* (*Moses hazeman*) adıyla anılmıştır.⁴

ibn-i Meymûn, ibranî olarak kaleme almış olduğu *Mishneh Torah* (Repetition of the Law, Deutoronomy) hariç, eserlerinin hepsini arapça yazmış olduğu halde⁵, şimdiye kadar onun bilhassa felsefî eserlerinin arapça asılları değil, ibranî istisnasız olmak üzere, —öyleki en önemli felsefî eseri *Dalâlât al-Hâ'irin* (*Moreh Nebukim*) in arapça aslı bile Salamon Munk tarafından ancak ibranî harflerle neşredilmiştir—, lâtince, almanca, Fransızca ve İngilizce tercümeleri neşredilmiştir. Durum *Al-Makâla fî Şinâ'at al-Mantik* hakkında da böyledir.

Yaklaşık olarak 1151 de (Steinschneider'e göre 1160 tan evvel), yani müellif onaltı onyediyedi yaşlarında iken, yazılmış olduğu tahmin edilen ve onun ilk eseri olması muhtemel bulunan *Al-Makâla fî Şinâ'at al-Mantik'in*, şimdiye kadar, arapça aslının kısmen kaybolduğu zannediliyordu.⁶ Arapça

* *Al-Makâla fî Şinâ'at al-Mantik'in*. tam metnini ihtiva eden yazmalar, 1959 - Eylülünde Köln Üniversitesince tertip edilen S.I.E.P.M. nin Birinci Milletlerarası Kollok-yum'unda sunmuş olduğum bir tebliğ ile, ilk defa, tanıtılmıştır.

¹ "Maimonides and İbn Rushd were the greatest philosophers of their time". Bk. Georges Sarton, *introduction to the History of Science*, II, 1, S. 369, Baltimore, 1931 William-Wilkins.

² Bk. *Intr.*, II, 1, S. 375.

³ Bk. C. Brockelmann, *GAL*, I. S. 644-645, *Suppl.*, I, S. 895; *Intr.*, II, 1, S. 370-374.

⁴ Bk. *Intr.*, II, 1, S. 369.

⁵ Bk. Ay. yer.

⁶ "Vom arabische Original ist kein volständiges MS bekannt". Bk. Steinschneider, *Die Hebraeische Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, S. 434, 1956 Graz; "It is lost partly in Arabic" Bk. *Intr.*, II, 1, S. 370. Leo Strauss, *Maimonides' Statement On Political Science*, P.A.A.J.R., XXII, Newyork, 1953 S. 116; Krş. Mubahat Türker, *Fârâbi'nin Bazı Mantık Eserleri*, *DTCF Dergisi*, XVI, 3-4, 1958, S. 178 not 51.

Bu eser hakkında bugüne kadar bilinen hususlar şunlardır: Eser ilkin Moses b. Tibbon (1240-1283) tarafından *Millot ha-Higgayon* adıyla, ibranîye çevrilmiş sonra Ahitub ben İsaac (XIII².A.) tarafından, nihayet, Joseph b. Vives (XIV².A.) tarafından tekrar yine aynı dile çevrilmiştir. Birinci tercüme şerhli veya şerhsiz olarak, oldukça sık bir surette,

aslından, yalnız ibranî harflerle olmak üzere, iki yazma parçanın varlığı bilinmekteydi.⁷ Bunlardan birisi Paris (fonds hebreux 1202) nüshası olup eserin ilk yedi bölümünü sonuna kadar ihtiva etmektedir. Diğeri Bodleian (Oxford opp. Add. 40151) nüshası olup birinci nüshanın bittiği yerden başlayarak 8. Bölümün ortalarına doğru kopmakta ve 11. Bölüm'den bir parça arz etmektedir; lekeli bir nüshadır.⁸ Ventura'nın eksik metni ilk defa olarak bu yazmalardan ibranî harflerle neşretmiş olduğu malûmdur.⁹ Efros'a göre Goldberg Paris yazmasına dayanarak 4. Bölümden bir iki satırı çok hatalı olarak *Ha Maggid* dergisinde (1861, S. 61 ve 1862, S. 62) neşretmiş Simcha Pinscher de aynı dergide buna dair kabul edilemeyecek bir iki düzeltme yapmıştır. İşte Efros bu mülâhazalarla eksik arapça aslı yine yazmalarda olduğu gibi ibranî harflerle ikinci defa olarak neşretmiştir.¹⁰

Halbuki bugün varlığını ilk defa bu dergide haber verip tasvir etmiş olduğumuz iki eksiksiz yazma nüsha sayesinde filozofun *Al-Makâla fi Şinâ'at al-Mantık'ının* arapça aslı bulunmuş olmaktadır. Nüshalardan birincisi bildiğimiz gibi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi İsmail Saip Efendi yaz-

onbeş defa, basılmıştır. (Bk. *Maimonide, Al-Makâla fi Şinâ'at al-Mantık. Terminologie Logique*. Edition critique du texte hebreux traduit et commente en français avec l'introduction et lexique hebreu, arabe, grec, latin, allemand, anglais et français. Edition de l'original arabe des chapitres existant par M. Ventura. Publiee à l'occasion du huit-centieme anniversaire de Maimonide, S. 8, Paris, 1935, Librairie Lipschutz). Sebastian Müller tarafından yapılmış olan lâtince tercüme *Logica Simonis* adıyla Bâsel de 1527 de neşredilmiştir. Muhtelif şerhleri arasında meşhur matematikçi Mordehai ben Eliezar Comtino (öl. 1485. "Savant turc et talmudiste qui a vecu à İstanbul". Bk. Ventura, *Maimonide*, S. 8; Krş. *die Hebr. Ueber.*, S. 435) nun şerhi David Slucki tarafından Varşova'da 1865 te yayınlanmıştır; bundan çok önce 1550 de Venedik'te yayınlanmış yazarı bilinmeyen iki şerh ile, 1761-1765 te yayınlanmış olan Mendelssohn'un şerhini, 1795 te yayınlanmış İsak Satanov şerhini buna ilâve etmek lâzımdır. Moses Samuel Neumann'ın almanca tercümesi 1822 de Venedikte, S. L. Heilberg'inki ise 1828 de Breslau'da basılmıştır. Heidenheim'in tercümesi basılmamış, Heilprin ise 1846 da bir tenkitli metin yayınlamıştır (Bk. *die Hebr. Ueber.*, S. 436). M. Ventura, basılmış tercüme ve şerhlerin bir çok hatalar ihtiva etmesi yüzünden Moses b. Tibbon tercümesini oniki basma ve on yazma tercüme ve şerhlerle mukayese etmek suretiyle neşrederek fransızcaya çevirmiştir (Bk. *Maimonide*, S. 8). Halbuki İsrail Efros, Ventura'nın bu neşrini tenkitli bir neşir saymamakla (Bk. *Maimonides, Treatise on Logic (Al-Makâla fi Şinâ'at al-Mantık)* The original arabic and three Hebreuv Translations. Critically editide on the Basis of Manuscripts and early editions and Translated into English by İsrail Efros, S.3 not 2, New York, American Academy for Jewish Research 1938. Proceeding, vol. VIII, 1937 1938), kendisi, basmalara ve sekiz yazmaya dayanarak yeniden bir kritik metin vermiştir. Efros bu incelemesine ayrıca Ahitub ben Isaac'm ve şimdiye kadar neşredilmemiş olan Joseph b. Vives'in ibranî tercümelerini de ilâve etmiş ve *Al-Makâla fi Şinâ'at al-Mantık'ı*, eksik ve ibranî harfli arapça aslı ile M. b. Tibbon'un İbranî tercümesine dayanarak, ingilizceye çevirmiştir.

Bu incelememizde, ibranî, lâtince, almanca, fransızca ve ingilizceye çevrilmiş olan eser, ilk defa tenkitli olarak neşrettiğimiz tam arapça aslından türkçeye de tercüme edilmekte, fransızca ve ingilizce tercümeleriyle karşılaştırılarak farklara işaret edilmektedir.

⁷ Bk. ve Krş. *Die Hebr. Ueber.*, S. 434; *Maimonide*, S. 7; *Maimonides*, S. 3

⁸ Bk. ay. yer.

⁹ Bk. *Maimonide*, Appandice, S. 131-142; Krş. S. 9.

¹⁰ *Maimonides* içinde.

¹¹ Bk. Türker, *Fârâbi'nin*, S. 177-178, 181.

malarından¹² diğeri ise İstanbul Millet-Cârullah Efendi kitaplarından-
dır.¹³ İstanbul nüshasının, olduğu gibi, harflerin şekilleri bile taklit edile-
rek, Ankara nüshasından çekilmiş olduğu çok kuvvetle muhtemeldir¹⁴.
Hattâ müstensih bu yüzden sık sık imlâ hatası yapmıştır. Biz bu hataları
—tenkitli bir metin hazırlarken hernekadar müstensihten gelen hatalar
enteresan değilse de— notlar halinde göstermeyi faydasız bulmadık. Çünkü
İstanbul nüshası, İbn-i Meymûn'un çok önemli bir eserinin şimdilik bilinen
yegâne ikinci nüshasını teşkil etmektedir; o bakımdan, iki nüsha arasın-
daki farkları menşei ne olursa olsun belirtmekten geri durmadık. Kaldı ki İ-
stanbul nüshasında tesbit etmiş olduğumuz atlamaları da ihmal edemezdik.

Eserin aslından yaptığımız tercümesini Ventura'nın Fransızca, Ef-
ros'un İngilizce tercümeleriyle karşılaştırarak farklara ve ilâvelere işaret
ettik. Bu suretle Arapça asıl, İbranî tercümelerde Moses b. Tibbon, Ahitub
b. Isaac ve Joseph b. Vives gibi mütercimlere esas teşkil eden nüshalarla,
uzaktan da olsa beraberce mütalea edilmiş oldu. Çünkü, malûm olduğu
üzere, Efros ve Ventura eserin yarısından fazlasını bu İbranî tercümelere
dayanarak batı dillerine çevirmişlerdir.

Ventura'nın *Dalâlat al-Hâ'irin'in* ana hatlarını ihtiva ettiğini söy-
lediği, imdi, İbn-i Meymûn'un sistemine bir giriş telâkki ettiği¹⁵ bu
eserin neşri ve tercümesi bir çok bakımlardan önem taşımaktadır.
Eserin Arapça aslı ilk defa olarak ve tam bir şekilde ortaya konulmakla,
bir taraftan Efros'un ve Strauss'ın İbranî harflerle yazılmış eksik Arapça
nüshalarda karşılaşmış olduğu güçlükler ve tereddütler giderilmek¹⁶
diğer taraftan Ventura'nın İbranî tercümelere dayanarak yapmış

¹³ Eser 1/183 No. lu mecmuanın üçüncü risalesini teşkil etmektedir. "Şahsî nesih" ile
yazılmıştır. Umumiyetle noktasız ve harekesiz olup onbeş satırlı ve yirmi altı varaktır; diğer
risalelerden müstakil olarak numaralanmıştır, tarihsizdir. Krş. Türker, *Fârâbi'nin*, S. 178.

¹³ 349 No. lu mecmuanın ikinci ve sonuncu risalesini teşkil eden eser 20 b-33 a
sahifelerini işgal etmektedir. Sahife teselsülü olmakla beraber, 27 a-b den hemen sonra
gelen varak numara almadan, atlanmıştır. Demekki 27 a-b ile 28 a-b arasında numara-
lanmamış bir varak bulunmaktadır. 25 satırlı olan eser mecmuanın birinci sahifesinde
كتاب اصطلاح للنطق بالعقوب الامرئي ابو اسحق يوسف şeklinde yanlış olarak başka bir isimle
başka bir müellife affolunmaktadır.

¹⁴ Meselâ umumiyetle *ووردت* in yanyana geldiği yerlerde yazı işlekliliği dolayısıyla
meydana gelen birleşmelerde yani *ووردت* de *ووردت* ye kalbolarak *ووردت* şeklini almıştır. *نظر* ince
yazıldığından *نظر* ile karıştırılmıştır (Bk. İS, 24/7 *نظري*, CE 31 b/son satır *نظري*) Aynı şe-
kilde, *تأمل* (İS, 6/12) kelimesinin 3 sinin bir noktası silinmiş *تأمل* i gibi olmuş. Bunu CE
müstensih *تأمل* şeklinde yazmıştır (CE, 23 a/22). İS, 13/1 de *غدا* kelimesinin l'i silinmiş
olduğundan CE de *غدا* yazılmıştır (28 a/sondan ikinci satır). Fakat yazmaya dikkatle
bakıldığı vakit hem *غدا* un *غ* olduğu görülür hem de l in izi farkedilir. İS 15/11 de *ابن*
kelimesindeki *ن* harfi biraz yarım yazılmış olduğundan CE 28a/11. de *ابن* şeklini
almıştır.

¹⁶ Bk. *Maimonide*, S. 18.

¹⁶ Meselâ, 8. Bahisteki zamir meselesinde kendini gösteren güçlük hakkında Bk.
Maimonides, S. 15. Felsefenin taksimi hk. Bk. *Maimonides' Statement*, S. 116

olduğu tashihler kıymetlendirilmek mümkün olacaktır. Fakat asıl, büyük tercüme faaliyetinden sonra Aristoteles'in mantığını şerhleriyle, büyük ve küçük muhtasarlarıyla İslâm âleminde yerleştiren Fârâbî'nin İbn-i Meymûn üzerinde yapmış olduğu tesiri, cümlelerine varıncaya kadar, doğrudan doğruya gösteren¹⁷ bir vesika ortaya çıkmış ve İbn-i Meymûn'un Fârâbî'nin mantık sahasındaki değeri hakkındaki sözleri teyit edilmiş,¹⁸ felsefe

<p>منزلة من العقل منزلة صناعة النحو من اللسان. . . D.T.C.F.D. . . التوطئة في المنطق. (Bk. XVI, 3-4, s. 187)</p> <p>ويشتمل على المعقولات المفردة المدلول عليها بالألفاظ المفردة (Bk. ay. es. s. 190)</p> <p>والثاني كتاب العبارة ويشتمل على المعقولات المركبة والألفاظ المركبة (Bk. ay. yer.)</p> <p>وهذه الصناعة لما كانت تعطى القوة الناطقة قوانين في المنطق الداخل الذي هو المعقولات وقوانين مشتركة لجميع الألسنة في المنطق الخارج الذي هو الألفاظ وتسديدها القوة الناطقة في الأمرين جميعا نحو الصواب وتحجزها من الغلط فيها جميعا (Bk. ay. es. s. 191 - 192)</p>	<p>منزلة صناعة المنطق من العقل منزلة صناعة النحو من اللسان (Krş. burada S. 24 a)</p> <p>وهو يشتمل على المعقولات المفردة المدلول عليها بالألفاظ المفردة (Krş. aynı eser, s. 15 b.)</p> <p>والكتاب الثاني من كتب المنطق تشتمل على المعقولات المركبة والألفاظ المركبة (Krş. ay. es.)</p> <p>ولما كانت هذه الصناعة... تعطى القوة الناطقة قوانين في المعقولات وهو المنطق الداخل... و... قوانين مشتركة لجميع الألسنة تسديدها المنطق الخارج نحو الصواب وتحجزه من الغلط (Krş. ay. es. 23. b.)</p>
--	---

Esasen, eserin başlangıcından 8. Bölüme kadar olan kısımda yine Fârâbî'nin *Al-Kiyâs al-Şağîr*'inde ele almış olduğu hususlara temas edilmiş, (Krş. *Fârâbî'nin*, S. 214-286) sonraki bölümlerde ise tekrar Fârâbî'nin *Al-Tavî'a f'ü-Mantık* ve *Fuşûl yuhtâcu ilayha* ve *Peri Hermeneias Muhtasarı* isimli mantık eserleri takip edilmiştir (Meselâ, XI. Bölümde *Fuşûl'un* 3. Bölümü takip edilmiş, XII. Bölümde *Fuşûl'un* 4. Bölümündeki misâller kullanılmıştır. XIII. Bölümde *Fuşûl'un* 5. Bölümü ve *Peri Hermeneias Muhtasarı* örnek alınmıştır. Hattâ İbn-i Meymûn Fârâbî'nin cümlesini onun ismini zikrederek vermiştir:

<p>ووافق في اللسان العربي أن كان أعراب أكثر الاسماء المستقيمة الرفع وأعراب أكثر الأسماء المائلة النصب والخفض (Bk. <i>Peri Hermeneias</i> <i>Mahtasan</i>, Ham. I. 8 12, 22 a/str. 7)</p>	<p>قد اتفق في لسان العرب أن كل اسم أعرابه الرفع هو الذي يسميه أهل صناعة المنطق الاسم المستقيم وكل اسم محفوض أو منصوب هو الذي يسميه أهل صناعة المنطق الاسم المائل فهذا كلام أبي</p>
--	--

XIV. Bölümde ise bilhassa *Al-Tavî'a* göz önünde bulundurulmuştur. Krş. *Fârâbî'nin*, S. 182-214.

Efros evvelce, İbn-i Meymûn'un faydalanmış olduğu kaynaklar arasında sadece Fârâbî'nin değil, fakat Gazali ve İbn-i Sina'nın eserlerinin de muhtemel paylarından bahsetmiş ve Fârâbî'nin iki mantık eserinin ibrânî tercümelerinde, *Perakim* ve *Iggeret* (*Fuşûl* ve *Al-Tavî'a*)te bunu göstermiştir. Bu eserin Gazâlî'nin mantık eserleriyle arzetmiş olduğu benzerliğe Comtino da işaret etmişti. (Bk. *Maimonides*, S. 20-21). Bununla beraber büyük tercüme devrinden sonra mantık eserlerini tedvin edenin asıl Fârâbî olduğu, sonrakilerin onu takip ettiği göz önünde bulundurulmalıdır. (Bk. L. Gardet-Anawati, *Introduction a la Theologie Musulmane* S. 3, 74, 106, Paris 1948 Vrin).

¹⁸ İbn-i Meymûn, Samuel b. Tibbon'a yazmış olduğu mektupta "And, in general, I advise you not to peruse any books on logic except those written by Abu Nasr Alfarabi" (Bk. *Kobes Teshubot ha-Rambam*, Leipzig, 1859, II, 28) demektedir. Bk. ve Krş. *Maimonides*, S. 19; Leo Strauss, *Fârâbî's Plato*, S. 357, American Academy for Jewish Research, XVI, 1946-1947.

tarihinde yahudi filozofların mantık bilgilerinin kaynaklarından biri tesbit edilmiş olacaktır. Aynı zamanda, gelecekte hazırlanacak büyük islâm felsefesi lügatine malzeme teşkil edecek olan vesikalara bir yenisi daha ilâve edilmiş bulunacaktır¹⁹. Ayrıca, eserin islâm felsefesi terimleriyle yeni temas edecek kimselere sağlayacağı faydayı da buraya ilâve etmek lüzumsuz olmasa gerektir.²⁰

¹⁹ Evvelce neşredilmiş olanlardan meselâ Bk. Yahya b. 'Adi, *Makâla fû-Buhüs al-Arba'a*. Neşreden M. Türker, *Yahya ibn-i 'Adî ve Neşredilmemiş Bir Risalesi* DTCF Dergisi, XIV, 1-2, 1956, g8-102.

²⁰ Efros'un eserin açık diline ve önemine dair hükmü tamamen yerindedir: "In this work, Maimonides offers a clear and concis exposition of the most important logical terms and also of some physical, metaphysical and etnical terms used in the discussion of logical theory. It is therefore not only a handbook on logic but also an introduction to philosophy as the terms "logic" and "philosophy" were understood" (Bk. *Maimonides*, S. 3).

*AL-MAKÂLA FÎ ŞINÂAT AL - MANTIK DE MÛSÂ
IBN MAYMUN (MAÎMONÏDE)**

Doç. Dr. MUBAHAT TÛRKER

Suivant la litterature, considere, comme İbn Ruschd (Averroes) et Gerard de Cremona, autant grand qu'il merite d'etre donne son nom à son epoque, Abü Imran Mûsâ b. Maymun b. °Ubayd Allah al-Kurtubi (al-Andalüs) al-İsrâ'ilî (30 Mars 1135-December 1204) dont l'influence peut etre constatee, non seulement sur les Juifs et les Dominicains mais encore sur Spinoza et Kant², a donne, des oeuvres importantes de theologie et de philosophie, de meme que d'astronomie et de medecine³, il a pu etre surnomme *Moise le Second* ou *Moïse de son temps* (Moses ha zeman)⁴

Bien qu'il soit ecrit ses oeuvres en arabe⁵, à l'exception de *Mishneh Torak* (Repetition de Loi), on n'a publie jusqu'à ce temps là que des traductions de ses oeuvres philosophiques en hebreu-sans exception-, en allemand, en anglais et en français. Bien mieux son oeuvre philosophique la plus importante, la *Dalâlat al-Hâ'irîn* (*Guide des Egares*) est publiee en caracteres hebreux, comme on le sait. Il en est de meme pour la *Makâla fî Şinâat al-Mantik*.

Jusqu'à present, on croyait que l'arabe original de la *Makâla fî Şinâat al-Mantik*, qui etait probablement la premiere oeuvre de Mûsâ b. Maymun et ecrite approximativement en 1151 (d'apres Steinschneider avant 1160), quand son auteur avait dix sept ans, etait perdu en partie considerable⁶. On n'en avait que deux manuscrits incomplets, ecrits en caractères

* Pour la premiere fois j'ai presente les MSS qui contiennent le texte integral de la *Makâla fî Şinâat al-Mantik* lors du Premier Colloque International de SIEPM, qui s'est tenu a l'Universite de Cologne en Septembre - 1959.

¹ "Maimonides and İbn Ruschd were the greatest philosophers of their time" G. Sarton, *Introduction to the History of Science*, II, 1, p. 369, Baltimore, 1931 William-Wilkins.

² *İnt.*, II, 1 p. 375.

³ C. Brockelman, *GAL*, I, pp. 644-645, *Suppl.*, I, p. 895; *İnt.*, II, 1, pp. 370-374.

⁴ *İnt.*, II, 1, p. 369.

⁵ *Ib.*

⁶ "Vom arabischen Original ist kein volstendiges MS bekant." M. Steinschneider, *Die Hebraeischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, p. 434, 1956 Graz; "it is lost partly in Arabic" *İnt.*, II, 1, p. 370. Comparer: Leo Strauss, *Maimonides' Statement On Political Science*, P.A.A.J.R., XXII, 1953, New York, P. 116; M. Türker, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, p. 178 note 51. *DTCF Dergisi*, XVI, 3-4, 1958 Ankara.

Ce que nous connaissons de cette oeuvre c'est qu'elle etait traduite pour la premiere fois en hebreu par Moses b. Tibbon (1240-1283) sous le titre *Millot ha Higgayon*, puis par Ahitub ben İsaac (XIIIe e.S.) et enfin par Joseph b.Vives (XVIe e. S.) La premiere traduction est publiee plusieurs fois, par exemple, quinze fois, accompagnee des commentaires ou sans commentaire (Voir, *Maimonide. Makâla fî Şinâat al-Mantik. Terminologie*

teres hebreux⁷. L'un de deux est la copie de Paris (Fonds hebreux, 1202) qui contient les sept premiers chapitres, tandis que l'autre est la copie de Bodleian (Oxford app. Add. 40151) qui commence par où la première se termine, et qui vient à la fin vers le milieu du huitième chapitre et qui contient à part une partie d'onzième chapitre. D'après Efos le manuscrit n'est pas en bon état⁸.

On sait que Ventura avait édité pour la première fois le texte arabe incomplet et écrit en caractères hébreux, sans changer les caractères⁹. D'après Efos, Goldberg avait publié dans la *Revue Ha Maggid* (1861, p. 61 et 1862, p. 62) quelques lignes du 4. Chapitre, pleines de fautes, en se basant sur la copie de Paris, tandis que Simcha Pinscher en avait fait quelques corrections qui manquaient de valeur, dans la même revue. Voilà pourquoi Efos avait dû éditer pour la deuxième fois le même texte en arabe, écrit en caractères hébreux¹⁰.

Or, aujourd'hui, on a trouvé le texte intégral en arabe de la *Makata fi Şinâ'at al-M antik*, grâce à deux manuscrits dont nous avons parlé et décrit pour la première fois dans la *Revue de la Faculté des Langues, d'Histoire*

Logique, Edition critique du texte hébreu, traduit et commenté en français avec l'Introduction et lexicque hébreu, arabe, grec, latin, allemand, anglais et français. Edition de l'original arabe des chapitres existants par M. Ventura. Publiée à l'occasion du huitième anniversaire de Maimonide, p. 8, Paris 1935 Librairie Lipschutz). La version latine faite par Sebastian Müller était publiée à Bale sous le titre *Logica Simonis*, en 1527. Parmi plusieurs commentaires celui qui est fait par le fameux mathématicien Mordehai ben Eliezer Comtino (Mort en 1458, "savant turc et talmudiste qui a vécu à Istanbul". Voir: Ventura, *Maimonide*, p. 8 Comparer: *Die Hebraeische Über.*, p. 435) est publié par David Slucki à Varsovie en 1865. Il nous faut ajouter à deux commentaires anonymes qui étaient publiés à Venise en 1550, le commentaire fait par Mendelssohn et publié en 1761-1765, enfin, le commentaire publié en 1795 d'Isaac Satonov. La traduction en allemand de Moses Samuel Neumann est parue en 1882 à Venise, celle de S. L. Heilberg en 1828 à Breslau. La traduction de Heidenheim n'est pas publiée. Heilprin en a donné une édition critique en 1864 (Voir, *Die Hebraeische Über.*, p. 436). M. Ventura a dû éditer et traduire en français la traduction en hébreu faite par Moses b. Tibbon, en se basant sur les douze œuvres imprimées et sur les dix manuscrits, à cause des fautes commises dans les traductions publiées et des commentaires (Voir, *Maimonide*, p. 8) Or, Efos ne considère pas l'édition faite par Ventura comme une édition critique (Voir, *Maimonides Treatise On Logic (Makâla fi Şinâ'at al-Mantik)*. The original Arabic and the three Hebrew Translations. Critically edited on the Basis of manuscripts and early edition and translated into English by Israel Efos, p. 3 note 2, *New York American Academy for Jewish Research* 1938, Proceeding volume, VIII, 1937 1938), il a établi de nouveau une édition critique en se basant sur des imprimées et les huit manuscrits. Efos a donné aussi, dans son étude, la traduction faite par Ahitub ben Isaac et celle de Joseph b. Vives, qui ne sont pas publiées jusqu'à là. Il a traduit en anglais La *Makâla* en se basant à la fois sur le texte très incomplet en arabe, écrit en caractères hébreux, et sur la traduction hébraïque de Moses b. Tibbon.

⁷ *Die Hebraeische Über.*, p. 484; *Maimonide*, p. 7; *Maimonides*, p. 3.

⁸ *Ibid.*

⁹ Voir, *Maimonide*, pp. 131-142 et Appendice, comparer: p. 9.

¹⁰ Dans *Maimonides*.

*et de Geographie*¹¹. L'un de ces manuscrits se trouve dans la Bibliothèque de la Faculté des Langues, d'Histoire et de Géographie, Département des Manuscrits d'İsmail Saib Efendi, Ankara¹², tandis que l'autre se trouve dans la Bibliothèque Millet -Cârullah Efendi, İstanbul¹³. On a quelques raisons de penser que la copie d'İstanbul a pour modèle le texte de la Bibliothèque d'İsmail Saib Efendi¹⁴. Le copiste, fort probablement, ne connaissant pas bien l'arabe, par conséquent, en imitant simplement l'écriture, a commis plusieurs fautes orthographiques. Bien qu'il ne soit guère intéressant de signaler à chaque fois dans une édition critique les fautes de copiste, nous avons cru devoir en faire état, le plus souvent, dans l'apparat de notre édition, en considérant nous n'avons que ces deux seuls manuscrits jusqu'ici d'une œuvre très importante de Musa b. Maymun. Nous avons indiqué en même temps quelques omissions de phrase dans la deuxième copie.

Nous avons comparé notre traduction en turc de la *Makâla fi Şinâ'at al-M. antuk* faite sur l'original avec les traductions française et anglaise faites sur la version hébraïque et nous avons indiqué les variantes. De cette façon, le texte arabe a été étudié, en somme, en comparaison avec les copies qui ont servi de base des traductions en hébreu de Moses İbn Tibbon, d'Ahitub ben Isaac et de Joseph ben Vives.

L'édition de cet œuvre qui a les traits essentiels de la *Dalâlat al Hakirin* et qui est considérée par Ventura comme une introduction au système de Musa b. Maymun, est importante à plusieurs égards¹⁵. D'une part, il est possible de supprimer les difficultés qu'Efros avait signalées devant deux copies incomplètes en arabe et écrites en caractères hébreux¹⁶,

¹¹ Voir *Fârâbinin*, pp. 177-178, 181.

¹² Il est troisième tome du recueil, no. 1-183. Le MS. a pour dimension 12x 19.5cm. La partie écrite mesure 9x12 cm. Les feuillets sont en bon état et numérotés à part. Ceux de la *Makâla* sont au nombre de vingt et comptent 15 lignes par page. Le caractère est "Nash-i şahsî", généralement sans point diacritique, ni voyelle (al-haraka), le texte est pourtant très lisible. Pas de date de copie, ni le nom de copiste. Mais, il a probablement été écrit au sixième siècle de l'Hégire. (XIII. e S. après J.C.) Consulter, *Fârâmin*, p.198

¹³ Il est le second tome de recueil, no. 1349(20 b-33 a). La première page du recueil porte pour titre *كتاب اصطلاح لفظ ليعقوب الإسرائيلي ابن اسحق بن يوسف* et a l'â une erreur. Chaque page contient 25 lignes. Les feuillets sont numérotés régulièrement, à l'exception de l'un d'eux qui suit immédiatement le vingt-septième. On a omis de le numéroté et on a passé au suivant. Il se trouve, donc, entre le vingt-septième et le vingt huitième un feuillet non-numéroté

¹⁴ Voici quelques exemples: Le mot *نظري* (İS, p.24 a.l. 7) est écrit avec *ن* lié au *ي*. Il est recopié comme *نظهي* (CE, p. 31, l. 25) Le mot *تأمل*, p. 6 a, l. i 2) est recopié comme *تأمل* (CE, p.23 a,l.22), un de deux points diacritiques sur le ' étant effacé, si l'on examine, on en voit facilement la trace. Il en est de même pour le mot *غدا* (İS, p. 13, l. 1) qui est devenu *غدا* (CE, p.26 b,l.24) le ' étant effacé. Le mot *این* (İS, p. 15, l. 11) est devenu *این* (CE, p. 28a, l. 11), le ^ étant écrit en moitié.

¹⁵ Voir *Maimonide*, p. 18.

¹⁶ Voir, p. ex., pour la difficulté sur la question d'adverbe au huitième chapitre, *Maimonides*, p. 15. Comparer: *Maimonides Statement*, p. 116.

et d'autre part d'apprécier la valeur du choix des mots fait par Ventura assez librement en se basant sur des traductions en hébreu. En outre, nous avons désormais un document qui permet de préciser l'influence d'al-Fârâbî, qui est le fondateur proprement dit de la philosophie dans le monde musulman et qui, après la période de traduction, a dépensé un grand effort pour faire connaître la logique d'Aristote par ses commentaires et ses paraphrases moyens ou petits, sur Musa b. Maymun jusqu'à dans le détail des phrases¹⁷, de vérifier le témoignage de Musa b. May-

<p>منزلة من العقل منزلة صناعة النحو من اللسان¹⁷ (Voir, ici, <i>DTCF Dergisi</i>, XVI, 3-4, P. 187)</p> <p>ويشتمل على المقولات (المعقولات) المفردة المدلول عليها بالألفاظ المفردة (Voir, ib., p. 100)</p> <p>والثاني كتاب العبارة ويشتمل على المقولات (المعقولات) المركبة والألفاظ المركبة (Voir, Ib.)</p> <p>وهذه الصناعة لما كانت تعطى القوة الناطقة قوانين في النطق الداخلة الذي هو المعقولات وقوانين مشتركة لجميع الألسنة في النطق الخارج الذي هو الألفاظ وتسددها القوة الناطقة في الأمرين جميعاً نحو الصواب تحرزها من الغلط فيها جميعاً (Voir, Ib. 191 - 192)</p>	<p>منزلة صناعة المنطق من العقل منزلة صناعة النحو من اللسان (Voir, ici, texte arabe, 24 a)</p> <p>وهو يشتمل على المعقولات (المقولات) المفردة المدلول عليها بالألفاظ المفردة (Voir, ici, texte arabe, 15b)</p> <p>والكتاب الثاني من كتب المنطق تشتمل على المعقولات (المقولات) المركبة والألفاظ المركبة (Voir, Ib.)</p> <p>ولما كانت هذه صناعة... تعطى القوة الناطقة قوانين في المعقولات وهو النطق الداخلة... وقوانين مشتركة لجميع الألسنة يسدها النطق الخارج نحو الصواب وتحرز من الغلط (Voir, Ib., 23 b)</p>
--	--

Du commencement jusqu'au huitième chapitre, on a traité des sujets qu'al-Fârâbî avait exposés déjà dans son *Kitâb al-Kiyâs al-Şagîr* (Voir, *Fârâbî'nin*, pp. 214-268) Du huitième chapitre jusqu'à la fin de l'œuvre, on a suivi les traités logiques d'al-Fârâbî intitulés la *Tavti'a fi l-Mantuk*, la *Fuşûl yuhiâcu ilayha* et le *Muhtasar Bâriminyâs*. Comme par exemple, au XI.e Ch. on a suivi 3. e Ch de la *Fuşûl*, au XIII. e Ch. on a employé des exemples du 4.e Ch. de la *Fuşûl*. Le XIII. e Ch. écrit suivant le 5. e Ch. de la *Fuşûl* et de *Muhtasar Bâriminyâs*. Même Musa b. Maymun a donné la phrase d'al-Fârâbî en citant son nom :

<p>ووافق في لسان العربي أن كان إعراب أكثر الأسماء المستقيمة الرفع وإعراب أكثر الأسماء المثلة النصب والحقق (Voir, <i>Muhtasar Bâriminyâs</i> Hamidiye, I 812, 22 a, l. 7)</p>	<p>قد اتفق في لسان العرب أن كل اسم إعرابه الرفع هو الذي يسميه أهل صناعة المنطق الاسم المستقيم وكل اسم محفوض أو منصوب هو الذي يسميه أهل صناعة المنطق الاسم المائل فهذا كلام أبي نصر (Voir ici, p. aob)</p>
--	---

Le XIV. e Ch. est rédigé à l'exemple de la *Tavti'a*, voir, *Fârâbî'nin* pp, 182-214.

Efros avait déjà parlé, d'une façon probable, parmi les œuvres auxquelles Musa b. Maymun est parvenu, non seulement des œuvres d'al-Fârâbî, mais encore de celles d'ibn Sina et d'al-Gazâlî, et, il a donné des exemples tirés de *Perakim* et de *Iggeret*, versions hébraïques de la *Fuşûl* et de la *Tavti'a*. Comtino, à son tour, avait indiqué la ressemblance entre la *Makâla* et les œuvres logiques d'al-Gazâlî (Voir, *Maimonides*, pp, 20-21). Pourtant, il serait favorable aux faits historiques de considérer al-Fârâbî comme celui qui compose le premier des œuvres logiques après la période de traduction et les autres comme ceux qui l'ont suivi (Voir, L. Gardet-MM. Anawati, *Introduction k la Theologie Musulmane*, pp. 74, 106, Paris 1948 Vrin).

mün sur l'autorite d'al Fârâbî¹⁸, de connaître au point de vue de l'histoire de la philosophie, l'une des sources où les philosophes juifs ont pu étendre leurs connaissances dans le domaine de la logique. Enfin, il n'est pas inutile de dire qu'on a désormais un nouveau document très clair et précis pour l'établissement d'un futur vocabulaire de terminologie philosophique en langue arabe¹⁹ à l'exemple précieux de *Lexique de la Langue Philosophique d'Ibn Sina* de Mile A.M. Goichon (1938 Paris de Brouwer), sans laisser oublier sa fonction d'être utile à ceux qui s'initient aux termes philosophiques en arabe²⁰.

¹⁸ Mūsâ b. Maymun avait écrit dans sa lettre adressée à Samuel b. Tibbon qu "And in general, I advise you not to peruse any books on logic except those written by Abû Naşî al-Fârâbî" (Voir: *Kobes Tesbutot ha-Rambam*, Leipzig 1859, 11, 28) (Comparer: *Maimonides* p. 19; Leo Strauss, *Fârâbî's Plato* p. 357, American Academy for Jewish Research, XVI, 1946-1947)

¹⁹ Voir, par ex., La *Makâla fil-Buhûş al-Arba'a* de Yahya b. 'Adî dans, M. Türker, *Yahya b. 'Adî ve Neşredilmemiş bir Risalesi*, *DTCF Dergisi*, XIV, 1-2, 1956 pp. 98-102. Ankara.

²⁰ Efros a bien raison de conclure ainsi: "In this work, Maimonides offers a clear and concise exposition of the most important logical terms and also of some physical, metaphysical and ethical terms used in the discussion of logical theory. It is therefore not only a handbook on logic but also an introduction to philosophy, as the term "logic" and "philosophy" were understood" Voir, *Maimonides*, p. 3.

MUSA İBN-Î MEYMÛN'UN *MANTIK TERİMLERİ* RİSALESİ

Doç. DR. MUBAHAT TÜRKER

Âlemlerin Rabbi olan Tanrının adıyla başlıyorum

Din ilimleriyle uğraşan ve arap dilini açık, temiz ve tesirli bir şekilde kullananlardan bir efendi hazretleri Mantık sanatını inceleyen bir kimseden, kendisine, Mantık sanatında sık sık geçen isimlerin mânâlarını açıklamasını ve Mantıkçıların terimlerini onlar bu terimleri kullanmak hususunda nasıl uyuştularsa o şekilde bildirmesini, bunun için sözün az ve öz olanını tercih etmesini, bu mânâları anlatırken mübalâğaya kaçmamasını istedi. Tâ ki söz uzayıp gitmesin. Çünkü onun maksadı — izzeti daim olsun — bu sanatı şimdi zikredeceğim şeylerden öğrenmek değildir. Zira bu sanatı öğrenmeye başlamak isteyen kimseler için hazırlanmış giriş kitapları pek çoktur. Onun maksadı sadece Mantıkçıların ifadelerinin çoğunda geçen terimleri öğrenmektir, yoksa başka bir şey değildir.

O halde, şimdi, istenilen şeyi söylemekle başlıyorum ve diyorum ki:²

BÖLÜM I

Arap Nahivcilerinin "*Mübtedâ*" isimini verdikleri şey Mantıkçıların "*Konu*" dedikleri şeydir. Nahivcilerin "*Mübtedânın Haberi*" dedikleri şey Man- 1 a tıkçıların "*Yüklem*" dedikleridir. "*Haber*" ister bir isim, ister bir fiil, ister bir zarf, isterse bir cümle olsun, bütün bunların hepsine "*Yüklem*" denir. "*Haber*" in bir olumlu veya bir olumsuz olması arasında da fark yoktur. Bunun misâli şu sözümdür: "*Zeyd*³ ayakta (dır)". Diyoruz ki "*Zeyd*" "*konu*" dur, "*ayakta (dır)*" "*yüklem*" dir; "*Zeyd ayakta değil (dir)*" sözümlü, yahut "*Zeyd değil (dir) ayakta*" sözümlü de böyledir. Bu hususta diyoruz ki: "*Zeyd*" "*konu*" dur, "*ayakta değil (dir)*" "*yüklem*" dir. Bunun gibi,

* Ventura: "*Terminologie Logique*". Ayrıca "Court Traîte sur l'art de la Logique" (Bk. S. 7) ve "Les Termes de la Logique-Milloth ha higgayon" (Bk. S. 8). Efros: "*Treatise on Loğu*".

¹ Ventura'nın tercümesi arapça asla uymamakta, halbuki Efros'unki uymaktadır. Krş. "Car il n'entend point se livrer â l'etude de cet art, tel qu'il lui a ete decrit, dans le but d'augmenter son prestige.. ". "For his intention, may his glory everlasting, was not to learn the art I am about to outline to him....".

² Krş. Ventura: "Ceci dit, je passe au developpement du sujet desire. ..." Efros: "I begin then to present the desired discussion ....".

³ Ventura: "Ruben". Efros: "Reuben". Bütün tercüme boyunca aynı misâl getirilmiştir. Bu değişiklik Ibn Tibbon'un tercümesine atfedilmektedir.

"Zeyd ayağa kalktı" veya "kalkar" dersen, biz de deriz ki "Zeyd" "konu" dur, "kalktı" veya "kalkar" ise "yüklem" dir. Bunun gibi, eğer, "Zeyd evdedir" dersen, "Zeyd" "konu" dur, "evde" "yüklem" dir deriz. Bunun gibi, eğer, bir cümleyi veya bir fiil ile ona bağlı bir şeyi haber verirsen, bütün bunlara "*Yüklem*" deriz.

"Haber" ile "Haber verilen" den yani konu ve yüklemden mürekkep olan sözün bütününe, ister olumlu olsun ister olumsuz olsun, işte buna, "*Önerme*" diyoruz; buna "*Cezimli söz*" de deriz. İsterse önermede ağızdan çıkan sesler çok olsun, önermenin daima iki parçası vardır: Konu ve yük-
1 b lem. Bunun misâli şu sözümüzdür: "Amr'ın⁴ evinde oturmuş olan Basralı Zeyd,⁵ onun oğlu Mısırlı Ebû Bekir'i⁶ öldürdü". Biz diyoruz ki bu önermenin konusu "Amr'ın evinde oturmuş olan Basralı Zeyd" dir. Yüklemi ise "onun oğlu Mısırlı Ebû Bekir'i öldürdü" dür. İşte bu tarz üzere misâl alınır.⁷

Bu bölümde mânâları açıklanmış olan isimlerin toplamı dördttür: "*Konu*", "*Yüklem*", "*Önerme*", "*Cezimli söz*".

BÖLÜM II

Her önermede ya bir şeyi bir şey hakkında olumlu kılarırsın, "Zeyd bilgindir", "Zeyd ayaktadır" sözünde olduğu gibi, veyahut bir şeyi bir şeyden selbedersin, "Zeyd bilgin değildir" veya "Zeyd ayakta değildir" sözün gibi. Bir şeyin bir şey hakkında olumlu kılındığı (önermeye) "*Olumlu Önerme*", bir şeyin bir şeyden selbedildiği (önermeye) "*Olumsuz Önerme*" deriz.

Olumlu önerme ya yüklemi konunun hepsi hakkında olumlu kılar, "Bütün insanlar hayvandır" sözünde olduğu gibi. işte buna "*Küllü Olumlu*" deriz. "*Bütün*" e ise "*Olumlu Küllü Sur*" denir. Veya olumlu önerme yüklemi konunun bir kısmı hakkında olumlu kılar. "Bazı insanlar yazıcıdır" sözünde olduğu gibi. işte buna da "*Cüzi Olumlu*" deriz. "*Bazı*" ya "*Olumlu Cüzi Sur*" denir. Olumsuz önerme ya yüklemi bütün konudan selbeder, "Hiç bir insan taş değildir" sözünde olduğu gibi, işte buna "*Küllü Olumsuz*" deriz. "*Hiçbir*" e "*Olumsuz Küllü Sur*" denir. Veyahut, olumsuz önerme konunun bir kısmından selbeder. "Her insan yazıcı değildir" veya "Bazı insan yazıcı değildir" veya "değildir bazı insan yazıcı" sözünde olduğu gibi. işte buna da "*Cüzi Olumsuz*" deriz. Bizce bu deyişte cüzi olumsuz olmak bakımından bir fark yoktur. Fakat bir cüzi olumsuz söyleyişimizde daima "*Her . . . değil*" in bulunmasını isteriz; ve "Her . . . değil" e "*Olumsuz Cüzi Sur*" denir. Bu suretle surlar dört tane olurlar: "Bütün", "Bazı", "hiçbir", "Her . . . değil". Sur

⁴ Ventura: "Simeon". İbrani harfli arapça nüshada 'Omar mi acaba? Çünkü Ventura 'Omar'm -'Amr'ın değil- "Simeon" şeklinde değiştirildiğinden bahsetmektedir. Halbuki Achitub, tercümesinde, isimleri muhafaza etmiştir.

⁵ Ventura: "Ruben l'hebreu".

⁶ Ventura: "Laban l'arameen".

⁷ Ventura: "Tu peux juger par analogie sur d'autres cas". Efros: "Let this guide you in ali other expressions".

sahibi önermeler de dört tane olurlar: "Küllü Olumlu", "Cüzi Olumlu", Küllü Olumsuz", "Cüzi Olumsuz".

Eğer, önermenin konusu yanında, "insan hayvandır", "İnsan yazıcıdır" sözlerimizde olduğu gibi, hiçbir sur bulunmazsa bu önermeye "*Belirsiz*" deriz. Yani, açık bırakılmıştır ve hiçbir surla sınırlanmamıştır.⁸ Onun bizce mevkii, ister olumlu olsun ister olumsuz olsun, daima cüzinin mevkii-
dir. Çünkü, "İnsan yazıcıdır" sözümüzün kıymeti bizce "Bazı insanlar yazıcıdır" sözümüzün kıymetindedir, İşte bunun için "İnsan yazıcı değildir" sözümüz "Her insan yazıcı değildir" sözümüz gibidir. Önermenin 2 b
konusu, "Zeyd canlıdır", "Amr yazıcıdır", "Bekir⁹ bilgindir" sözümüzde olduğu gibi, şahsi olunca, bu önermelere "*Şahsiler*" deriz. Bu suretle önermeler zaruri olarak altı kısım olmuş olurlar: Ya "Küllü Olumlu", veya "Cüzi Olumlu", yahut "Küllü Olumsuz" veya "Cüzi Olumsuz" yahut mevkii olumlu veya olumsuz cüzinin mevkiinde olan "Belirsiz" veya "Şahsi". Bu da yine ya olumlu olur veya olumsuz olur.

Önermenin umumi veya hususi mânâya delâlet etmiş olduğu hususa "*Önermenin Niceliği*" deriz, olumlu veya olumsuz mânâya delâlet etmiş olduğu hususa "*Önermenin Niteliği*" deriz. Bunun misâli: "Her insan hayvandır" sözümüzdür. Bu önermenin niceliğine "*Küllü*" deriz, niteliğine ise "*Tasdik*" deriz. "Bazı insanlar yazıcı değildir" dediğimiz vakit, bu önermenin niceliğine "*Cüzi*" deriz, niteliğine ise "*Selp*" deriz.

Bu bölümde mânâları açıklanmış olan isimler ondört tanedir, o isimler şunlardır: "*Olumlu Önerme*", "*Olumsuz Önerme*", "*Küllü Olumlu*", "*Cüzi Olumlu*", "*Küllü Olumsuz*", "*Cüzi Olumsuz*", "*Belirsiz Önerme*", "*Şahsi önerme*", "*Olumlu Küllü Sur*", "*Olumsuz Küllü Sur*", "*Olumlu Cüzi Sur*", "*Olumsuz 3 a*
Cüzi Sur", "*önermenin Niceliği*", "*Önermenin Niteliği*".

BÖLÜM III

Yüklemi bir fiil olan her önermeye veya fiil ile ona birleşene "*İki-parçalı*" deriz, bu ister olumlu olsun isterse olumsuz olsun. Meselâ: "Zeyd ayağa kalktı" veya "Zeyd Ebû Bekir'i öldürdü" sözümüz veya "Zeyd ayağa kalkmaz", "Zeyd'in babası Ebû Bekir'i öldürmez"¹⁰ sözümüz. Bütün bu önermelere "*iki-parçalı*" deriz. Çünkü yüklemleriyle konuları arasında üçüncü bir şeye muhtaç değildirler. Ama önermenin yüklemi bir isim olursa, ona "*Üç-parçalı*" deriz. Şöyleki: "Zeyd ayakta"¹¹ sözümüzü alalım. Bu ağızdan çıkan ses bu önermenin yüklemine, bu önermenin konusuyla hangi

⁸ Kavramın etrafı bir sur ile, bir duvar ile çevrilmiş gibi telâkki edilebileceği için "sur" yerine "çevre", "sur sahibi" yerine "çevreli" veya "çevrik", "sur" konulması ihmal edilmiş olan önermeye de "çevresiz" demek mümkün görünmektedir.

⁹ Ventura: "Levi".

¹⁰ Ventura: "Ruben ne tuera pas Simeon". "He did not kili Abu Bekr".

¹¹ Cümleyi "Zeyd ayakta" tarzında çevirmek lâzım gelir iken müellifin anlatmak istediği mânâyı hissettirmek gayesiyle bu şekli tercih ettik,

- zamanda bağlanmış olduğunu göstermez. Acaba Zeyd şimdi mi ayakta, yoksa geçmişte mi ayakta, yoksa gelecekte mi ayakta olacaktır? O halde, muhakkak surette yüklemi konu ile bağlayan üçüncü bir kelimeye ihtiyaç vardır. Şu sözümüzde olduğu gibi: "Zeyd şimdi ayakta" veya "Zeyd ayakta idi" veyahut "Zeyd ayakta olacaktır". İster bu fiil bizce açığa vurulmuş olsun, ister olmasın. İşte onun için biz ona "Üç-parçalı" diyoruz. Yüklemi konu ile geçmiş veya gelecek herhangi belirlenmiş
- 3 b zamanda bağlayan bu fiillere "*Varlık bildiren fiiller*" denir. Onlar şunlardır: İdi, olur, olacaktır, oldu, var oldu ve onlardan çekilenler. Çünkü onlar yüklemnin belirlenmiş bir zamanda konuda var olduğuna delâlet ederler.

Önermenin yüklemine, yüklemnin konu hakkındaki varlığının niteliğine delâlet eden ağızdan çıkan bir ses birleştirilir, "mümkün", "mümteni", "muhtemel", "kaçınılmaz", "vacip", "zaruri", "güzel", "çirkin", "lâzımdır", "icabeder" ve daha bunun gibiler. Ağızdan çıkan bu sesler ve onlara benzeyenler iki-parçalı veya üç-parçalı önermelerde olurlar. Biz ağızdan çıkan bu seslere veya onlara benzeyenlere "*Cihetler*" diyoruz. Meselâ "İnsanın yazması mümkündür" gibi. "Mümkün" e cihet diyoruz. "Bütün insanlar zaruri olarak hayvandırlar" sözümüz de öyledir. "Zaruri olarak" a cihet diyoruz. "Zeyd'in ayağa kalkması icabeder", "Zeyd'in yüzünün pis olması çirkindir"¹², "Zeyd'in bilmesi lâzımdır", "Zeyd'in şöyle yapması muhtemeldir", bütün bunlara "*Cihetler*" diyoruz. "*Kelime*" ye biz "*Fiil*" deriz. "*Kelimeler*" e ise "*Fiiller*" deriz.

- 4 a Bu bölümde mânâları açıklanmış olan isimlerin hepsi beş tanedir; onlar şunlardır: "*İki-parçalı Önerme*", "*Üç-parçalı Önerme*", "*Varlık bildiren fiiller*", "*Kelime* (yani fiil)", "*Cihet*".

BÖLÜM IV

Yüklemleri ve konuları aynı olan fakat biri olumlu diğeri olumsuz iki önermeye "*İki karşılıklılar*" deriz; tasdik ve selbe "*Karşı olma*" deriz. Bunun misâli şu sözümüzdür: "Zeyd bilgindir", "Zeyd bilgin değildir". Yahut şu sözümüzdür: "İnsan yazıcıdır", "İnsan yazıcı değildir". İşte bu iki önermeye ve bu ikisine benzeyen bütün diğerlerine "*İki karşılıklılar*" deriz.

- Eğer, karşı olma sur sahibi olan iki önerme arasında vuku bulursa, o zaman bunun kendisine has bir ismi olur. Eğer karşılıklı olan iki önermeden herbirine külli sur birleştirilirse, "Bütün insanlar hayvandır", "Hiç bir insan hayvan değildir" sözümüzde olduğu gibi, o zaman bu iki önermeye "*İki zıtlar*" deriz; bu karşı olmaya da "*Çıtlık*" deriz. Eğer her bir önermeye cüzi bir sur birleştirilirse, "Bazı insanlar yazıcıdır", "Bazı insanlar yazıcı değildir" sözümüzde olduğu gibi, o zaman bu ikisine "*İki zıt olanların altındakiler*" deriz. Eğer iki önermeden birine külli bir sur diğerine cüzi bir
- 4 b sur birleştirilirse, o takdirde, onlara "*İki çelişikler*" deriz. İşte "*Çelişme*"

Efros: "it is ugly for Zayd to insult".

dediğimiz mânâ bu mânâdır. Bu, iki sınıf teşkil eder; ilki önermeden birinin külli olumlu, diğèrinin cüzi olumsuz olmasıdır: "Bütün insanlar hayvandır", "Her insan hayvan değildir" sözümüzde olduğu gibi. Bu ikisi iki çelişiktirler ikinci sınıf, önermenin birinin külli olumsuz diğèrinin cüzi olumlu olmasıdır "Hiç bir insan uçucu¹³ değildir", "Bazı insanlar uçucudur" sözümüzde olduğu gibi. Bu ikisi de yine iki çelişiklerdir.

Bilinmektedir ki bir şeyi herhangi bir şey hakkında tasdik ettiğın veya ondan selbettiğın vakit tasdik veya selbedilen bu şey o şey hakkında ya zaruri, ya mümkün veya mümteni olmaktan hali kalmaz. Bunun misâli "Bütün insanlar hayvandır" sözümüzdür. Bu önermeye "*Zaruri*" deriz. "Bütün insanlar uçucudur¹⁴" dersek bu önermeye "*Mümteni*" dir deriz. Eğèr, "Bazı insanlar yazıcıdır" dersek, bu önermeye "*Mümkün'dür*" deriz. Zaruri ve mümtenie, ikisine birden, "*Kaçınılmaz*" deriz. Çünkü, biz "İnsan, 5 a kaçınılmaz surette, hayvandır", "İnsan, kaçınılmaz surette, uçucu değildir" diyoruz. Meselâ Zeyd hakkında, o doğduğı zaman, "Bu Zeyd yazıcıdır" dersek veya "Bu Zeyd yazıcı değildir" dersek o takdirde bunlara "*Gerçekten mümkün*" dür deriz. Meselâ, Ebû İshak'tan¹⁵ bahsederek, "Ebû İshak yazıcıdır" dersek, o takdirde bu önermeye mümkün demeyiz bilâkis, "*Mutlak Önerme*" veya "*Varlık bildiren önerme*" deriz. Çünkü, her mümkün, gelecekte, iki mümkünden birinin varlığı belli olmadan önce, gerçekten mümkündür. Ancak, varlığı belli olanın varlığı belli olduktan sonra bu imkân ortadan kalkar. Ayakta olan Zeyd ayakta olduğu vakit, onun ayakta olması onun için mümkün değildir, bilâkis, bu onun hakkında o zaman vacip olan bir şeye benzemektedir.

Bu bölümde mânâları açıklanan isimlerin hepsi oniki tanedir. Onlar şunlardır: "*Karşı olma*", "*Çıtlık*", "*İki karşılıklı olanlar*", "*İki zıt olanlar*", "*İki çelişik olanlar*", "*İki zıt olanların altındakiler*", "*Zaruri önerme*", "*Mümteni önerme*", "*Mümkün önerme*", "*Kaçınılmaz önerme*" "*Mutlak önerme*", "*Varlık 5 b bildiren önerme*".

BÖLÜM V

Her önermenin yüklemi konuya konusu yükleme çevrilir de o önerme evvelce olduğu şekilde doğru olarak kalırsa buna "*Önermenin aksedilmesi*", bu önermeye de "*Aksedilmiş önerme*" deriz. Eğèr, doğruluğunu muhafaza etmez de bilâkis, yanlış olursa, buna "*Önermenin değışimi*" deriz; onada "*Değıştirilmiş önerme*" deriz. Bunun misâli "Hiçbir insan uçucu¹⁴ değildir" ve onun aksedilmiş "Hiçbir uçucu¹⁴ insan değildir" sözümüzdür. Halbuki "Bütün insanlar hayvandır" sözümüzde eğèr sen "Bazı hayvanlar insandır" dersen, bu, uygun bir aksetme olur; çünkü doğrudur. Ama eğèr, "Bütün hayvanlar insandır" şeklinde aksedersen, o zaman bu bir değışim olur, akis olmaz.

¹³ Ventura: "Oiseau".

¹⁴ Ventura: "Oiseau". Efros: "Bird".

¹⁵ Ventura: "Ezra le Scribe".

Demekki bu bölümde açıklanmış isimlerin hepsi dört tanedir: "*Önermenin aksedilmesi*", "*Önermenin değişimi*", "*Aksedilmiş önerme*", "*Değiştirilmiş önerme*".

BÖLÜM VI

İki farklı önermeden hiçbir zaman üçüncü bir şey lâzım gelmeyeceği en küçük bir düşünce yardımıyla anlaşılır. Meselâ sanki şöyle söylemiş gibi: "Bütün insanlar hayvandır", "Bütün ateşler sıcaktır", "Bütün karlar soğuktur". Bunun gibi, birbirinden farklı önermelerin sayısı istediği kadar artsa bile onların toplamından başka bir şey lâzım gelmez. Eğer iki önerme herhangi bir hususta iştirak edip de o ikisinden başka bir önerme hasıl olursa, o takdirde bu iki önermenin terkibine "*Kıyas*" denir. O zaman iki önermeden herbirine "*Öncül*" adı verilir. Bu iki önermenin terkibinden lâzım gelen üçüncü önermeye "*Sonuç*" denir, aynı şekilde "*Redif*" de denir. Bunun misâli şu sözümdür: "Bütün insanlar hayvandır", "Her hayvan duyarlıdır" o halde bu terkipten zaruri olarak lâzım gelen şey "Bütün insanlar duyarlıdır". İşte bu sonuçtur.

Vermiş olduğumuz bu misâl üzerinde düşünürsen kıyasın parçalarının üç tane olduğunu görürsün. Çünkü her önermenin, belirtmiş olduğumuz gibi, iki parçası vardır: Yükleme ve konu. İki önerme arasındaki ortaklık ise bir tek parçayla meydana gelmiştir. Demekki üç parça mevcuttur. İki önermede müşterek olan parçaya "*Orta terim*" deriz. İki birbirinden farklı parçalara "iki *taraf*" deriz. İkisinin toplamına "*Sonuç*" deriz. Sonucun iki parçasını da düşün! Sonuçtaki yükleme kıyasta "*Birinci ve en büyük taraf*" dediğimiz şeydir. İçinde bu tarafın bulunduğu kıyas öncülüne "*Büyük öncül*" deriz. Sonucun konusuna kıyasın "*Sonuncu ve en küçük tarafı*" deriz. Kıyasın öncülü olup ta içinde en küçük tarafın bulunduğu öncüle "*Küçük önerme*" deriz.

Öyleyse isimlere aydınlık serpmek için misâlimize dönelim. Misâl getirmiş olduğumuz kıyas şudur: "Bütün insanlar hayvandır", "Bütün hayvanlar duyarlıdır". Bu kıyasın sonucu "Bütün insanlar duyarlıdır". Demekki bu kıyasın parçaları üç tanedir "İnsan", "Hayvan" ve "Duyarlı". Bunlardan orta terim "Hayvan"dır. İki tarafise "İnsan" ve "Duyarlı"dır. En küçük ve sonuncu taraf "İnsan" dır. Birinci ve en büyük taraf "Duyarlı"dır. Küçük öncül "Bütün insanlar hayvandır" sözümdür; büyük öncül ise "Bütün hayvanlar duyarlıdır". Bu suretle öyle isimlerin mânâları belirtilmiş oldu ki onlar mantık sanatında öğrenilmesi gereken isimlerin en önemlileridir.

Bu bölümde mânâları belirtilmiş olan isimlerin hepsi onbir isim eder, onlar şunlardır: "*Kıyas*", "*Öncül*", "*Sonuç*", "*Redif*", "*Orta terim*", "*Birinci taraf*", "*En büyük taraf*", "*Sonuncu taraf*", "*En küçük taraf*", "*Büyük öncül*", "*Küçük öncül*".

BÖLÜM VII

Önceki sözlerimizden meydana çıkmıştır ki iki öncül arasındaki ortaklık üç yoldan biriyle olur: Ya orta terim iki öncülden birinde konu, diğerinde

yüklemidir. "Bütün insanlar hayvandır" ve "Bütün hayvanlar duyarlıdır" sözümüzle vermiş olduğumuz misâldeki gibi. Bu neviden bir terkip yapıldıkta ona "*Kıyasın birinci şekli*" deriz. Veyahut, orta terim her iki öncülde birden yüklem olur. "Bütün insanlar hayvandır" "*Hiçbir uçucu*"¹⁴ hayvan değildir" sözümüzde olduğu gibi. Bu terkibe de kıyas şekillerinden "*İkinci şekil*" deriz. Veyahut orta terim iki önermede birden konu olur. "Bütün hayvanlar duyarlıdır", "Bazı hayvanlar beyazdır" sözümüzde olduğu gibi. Bu neviden bir terkip yapıldıkta ona "*Üçüncü şekilden kıyas*" deriz. Kıyasın üç şekli olduğu meydana çıkmıştır.

Bil ki her iki önerme orta terimle bu şekillerden birine göre birleşip 7 b bir kıyas meydana gelmez. Bilâkis, şu taksimin gerektirdiği şekilde meydana gelir: Üç şekilden herbir şekilde otuz altı birleşme vardır. Bu suretle üç şekildeki birleşmenin toplamı yüz sekiz birleşme eder. Gerçekten kıyas olanlar ve bu birleşmelerden sonuç verebilenler ondört birleşmeden ibarettir. Bu birleşmelerden herbirine "*Darp*" denir. Birinci şekilde dört darp vardır. İkinci şekilde de dört darp vardır. Üçüncü şekilde altı darp vardır. Bunlar o şekilde tertip edilirler ki, meselâ "bu kıyas birinci şeklin dördüncü darbindandır" denir, "Bu kıyas ikinci şeklin üçüncü darbindandır", "bu kıyas üçüncü şeklin beşinci darbindandır" denir.¹⁶ Bu birleşmelerin ondördünden geri kalanı, yani geri kalan doksandört birleşme kıyas değildir. Çünkü onlar zaruri olarak başka bir şey gerektirmezler. Bunun bâtil onun ise doğru olduğu hakkında delil ve bunların bilinmesi mantık sanatının önemli bir bölümünü teşkil eder. Halbuki buradaki sözden maksat bu değildir. Kıyasın bu ondört darbına "*Tüklemli kıyaslar*" denir.

"*Şartlı kıyaslar*" a gelince, onlar da iki çeşittir. "*Bitişik şartlı*", "*Ayrılmış şartlı*". Bitişik şartlıdan yapılmış kıyas şu sözümüzdeki gibidir: "Eğer güneş doğarsa, o zaman vakit gündüz olur". Sonra (birtarafı) alıkoyar¹⁷ ve deriz ki: "Ama güneş doğmuştur, o halde vaktin gündüz olması lâzım gelir". Bu şekilde tertip edilen her kıyasa bitişik şartlı denir. Ayrılmış şartlı kıyasa gelince, şu sözümüzde olduğu gibidir: "Bu sayı ya tektir, ya çifttir", "Bu su ya sıcaktır ya soğuktur, veya ılıktır". Sonra birinci misâlde (birtarafı) alıkoyar ve deriz ki: "Ama o tektir, o halde çift olmaması lâzım gelir". Yahut ikinci misâlde (birtarafı) alıkoyar ve deriz ki: "Bu su sıcaktır, o halde suyun ne soğuk ne de ılık olması lâzımgelir". Bu tarzda terkip edilmiş olan her kıyasa "Ayrılmış şartlı kıyas" deriz. Şartlı kıyasların sonuç veren darpları beş darp teşkil eder. Bitişik iki darptır, ayrılmış üç darptır. Bunun delili ve misâlleri buradaki sözün gayesi değildir.

¹⁶ Bu noktada Ventura'nın tercümesinde geniş bir ilâve bulunmaktadır. Ventura yazmalar arasında bir çok değişimler olduğunu bildirmektedir. Efros bu "Interpolation" u Jacob Anatoli'ye atfeder. Bk. , *Maîmanides*, S. 13 ve 43-45.

¹⁷ *Istasnâ'* (Alıkoymak) fiilinin mânâsı hakkında Bk. ve Krş. Goichon, *Lexique de la Langue Philosophique d'Ibn Sînâ*, nos. 73, 76, Paris 1938 Desclée de Brouwer; M. Türker, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, S. 223, DTCF Dergisi, XVI, 3-4.

8 b Bu sanatla uğraşan kimseler kıyas neyelerinden bir neve daha sahiptirler ki adına "*Hulf kıyası*" derler. Şöyleki: Biz herhangi bir önermeyi doğrulamak istersek yüklemli kıyaslardan öyle bir kıyas getiririz ki o bize doğruluğunu bilmek istediğimiz o önermeyi sonuç olarak versin. Biz buna "*Doğru yüklemli kıyas*" deriz. Eğer biz bu önermeyi başka bir yolla doğrularsak, o da doğruluğunu bilmek istediğimiz önermenin çelişğini farzetmemiz ve farzetmiş olduğumuz o çelişğin yanlışlığını isbat eden bir kıyas yapmamızdır. Farzetmiş olduğumuz bu önermenin çelişği hiç şüphesiz olarak doğrudur, ve doğruluğunu belirtmek istediğimiz önermedir. Bize doğruluğunu anlamak istediğimiz önermenin çelişğinin yanlışlığını bildiren bu kıyasa "*Hulf kıyası*" deriz.

Bizim başka bir kıyas nevimiz daha vardır ki adına "*Tümevarım kıyası*" deriz. Cüzileri incelenmiş olan bir önermenin, tümevarımla bazı cüzlerinin de doğru olmasıdır. Bu önermeyi külli olarak alırız ve onu başka bir kıyasın öncülü yaparız.

9 a Bizim başka bir kıyas nevimiz daha vardır ki adına "*Benzetme kıyası*" deriz. O da herhangi bir hususta benzeyen iki şey bulmamız ve ikisinden birinde geçen herhangi bir husus bulmamız ve bu hususu diğer şeye de tatbik etmemizdir.¹⁸ Bunun misâli şudur: Birisi "Gök yapılmış mıdır?" diye sorsa biz de "Evet" desek, bunun delili şudur: Gök cisimdir, duvar cisimdir, duvar yapılmıştır o halde gök de yapılmıştır. İşte bu kıyas da benzetme kıyasıdır. Eğer göğün yapılmış olduğunu, göğün altında bulunan bütün cisimler veya bunların çoğu hakkında tümevarıp da onların yapılmış olduğunu görsek ve hükmümüzü göğe intikal ettirsek bu kıyasa tümevarım deriz. Bunun misali şöyle söylemekle elde edilir: "Cisim, kasa, sandalye, leğen¹⁹ ve bunlara benzeyenlerdir. Kasa, sandalye, leğen ve bunlara benzeyenler yapılmışlardır, halbuki gök cisimler cümlesindedir. O halde gök de yapılmıştır". İşte tümevarım kıyası budur.

Bizim daha başka kıyaslarımız da vardır ki adına "*Fıkıh kıyasları*" deriz. Tutmuş olduğumuz bu yolda onları zikretmeye mahal yoktur.

Bu bölümün içinde oniki mânâ şerhedilmiştir. Onlar şunlardır: "*Kıyasın birinci şekli*", "*Kıyasın ikinci şekli*", "*Üçüncü şekil*", "*Kıyas şekillerinin darlığı*", "*Yüklemli kıyaslar*", "*Şartlı kıyaslar*", "*Birleşmiş şartlı*", "*Ayrılmış şartlı*", "*Yüklemli doğru kıyas*", "*Hulf kıyası*", "*Tümevarım kıyası*", "*Benzetme kıyası*".

BÖLÜM VIII

9 b Bilinen ve doğruluğu hakkında bir delile muhtaç olunmayan önermeler dört sınıftır: "*Duyusallar*". Bunun siyah,²⁰ bunun tatlı, bunun sıcak oldu-

¹⁸ Cümleyi Efros "... we find a certain law which excluded one of them and we apply this *la* to the another thing" tarzında çevirmişse de şu notu ilâve etmiştir: "This is according to the Arabic, Tibbon, and Ahitub. But a positive expression is expected here. Perhaps Vivas had a better reading then he rendered: "And we find a certain law in one of them". Arapça asıl, görüldüğü Vivas'a ve Efros'a hak vermektedir.

¹⁹ Ventura: "la lampe". Efros: "The bassin".

²⁰ Ventura: "tel objet est blanc" ilâve.

ğunu bilmemiz gibi. "*İlk mâkuller*". Bütünün parçalardan daha büyük, ikinin çift sayı, aynı bir şeye eşit olan şeylerin hepsinin kendi aralarında eşit olduğunu bilmemiz gibi. "*Yaygınlar*". İnsanın ayıp yerini açmasının çirkin, iyinin üstün tutulmasının güzel olduğunu bilmemiz gibi. "*Kabul edilenler*". Rızılı olmuş bir kişiden veya rızılı olmuş bir topluluktan alınıp kabul edilen şey. Biz ondan kabul edilen bu şeyin doğru olduğuna umumi olarak delil isteriz yoksa söylemiş olduğu her söz hakkında delil istenilmez. Bilâkis bu sadece kabul yoluyla teslim edilir, başka bir yolla değil. Çünkü onun doğruluğu, gözetilen her hususta²¹, umumiyetle kabul edilmiş olan bir doğruluktur.

Duyusallara ve mâkullere gelince, onlar hakkında insan nevi içinde duyuları ve yaratılışı²² sağlam olanlar arasında bir anlaşmazlık yoktur ve onlar hakkında hasıl olmuş kesin bilgide bir ayrılık yoktur.²³ Yaygınlar gelince, onlar hakkında anlaşmazlık ve ayrılık vardır. Çünkü bir takım önermeler bir millet arasında yaygındır, başka bir millet arasında ise yaygın değildir. Bir mesele bir çok milletler arasında yaygın oldukça onun doğruluğu daha kuvvetle tasdik edilir. Durum "Kabul edilmiş olanlar" hakkında da böyledir. Bir gurup insan tarafından kabul edilmiş olan bir şey başkaları tarafından kabul edilmiş değildir. Sağlam bir duyu ile idrâk edildiği müddetçe hasıl olan şey, içinde şüphe bulunmayan kesin bilgidir. Birinci veya ikinci mâkullerin hepsi kesin bilgi teşkil ederler. İkinci mâkullerle geometrik şekilleri (teoremleri) ve astronomi hesaplarını kastediyorum. Bütün bunların hepsi kesin bilgiyle bilinen mâkullerdir. Çünkü onlar sonunda birinci mâkullere dayanan öncüllerle ortaya konulmuşlardır. Deneyin meydana çıkardığı şeyler de böyledir. Mahmudiye otunun bağırsakta ishal, meşe mazısının kabız yapması gibi. Bu ve buna benzeyen her şey ve bilgisi bu yollardan biriyle hasıl olmuş olan her şey de²⁴ kesin bilgi teşkil ederler. İşte mantıkçılar bu üç yoldan biriyle hasıl olmuş olan önermeye "*Kesin bilgi yolu*" derler.

Bu girişten sonra, bilinsin ki öncüllerinin hepsi kesin bilgi teşkil eden kıyasa "*Burhani kıyas*" deriz. Bu kıyasların kullanılmasına ve şartlarının öğ-

²¹ "Gözetilen her hususta" Ventura ve Efros'ta yoktur.

²² Efros: "Intuitions". Şu not ilâve edilmiştir: "The tibbonian *yeşirah* (creation, natur) as well as the Arabic *Fitar* may also mean the intellectual nature or intuitions, which seems to fit the context much better. Indeed Vivas renders it by *da'at*".

²³ Ventura: "Les donnees des sens et les donnees de la raison sont communes à tous les hommes (normaux) quelque soit le degre de perfection de leur sens, leur situation, physique et sociale."

²⁴ Ventura: "Enfin, il en est de meme des donnees de l'experience telles les assertions medicales. Par ex.: La scammonie est un purgatif; les noix de Gaile constipent. Tout fait d'experience de ce genre est vrai. Toute connaissance acquise par les moyens est vraie. Aussi les logiciens appellent-ils veridiques les assertions acquises par ces trois moyens....". Efros: "In like manner, all the results of experience, e. g. that scammony is a cathartic and gull-nut causes constipation are also true. Whatever becomes known through one of these three truthful channels the logicians call apodictic".

renilmesine "*Burhan sanatı*" deriz. Kıyasın öncülleri veya öncüllerden birisi
 10 b "yaygın" olursa ona "*Cedeli kıyas*" deriz. Bu kıyasların kullanılması ve şartlarının öğrenilmesi "*Cedel sanatı*"nı teşkil eder. Bu kıyasın öncülleri veya (öncüllerinden) bir tanesi "kabul edilmiş" ise ona "*Hitabi kıyas*" deriz. Bu kıyasların kullanılması ve yollarının öğrenilmesi "*Hitabet sanatı*" nı teşkil eder. İçinde "karıştırma" ve "aldatma" nın kullanılmış olduğu bir başka kıyas nevi daha vardır ki öncülleriyle veya öncüllerinden birisiyle mugalâta yapılan veya mugalâtaya sevk edilen bu kıyaslara "*Sofistçe kıyaslar*" - dan bir kıyas nevi deriz. Bu kıyasların kullanılışının ve kendileriyle karıştıran ve aldatan yolların öğrenilmesine "*Sofistlerin sanatı*" adı verilir.

Şeyler benzeme ve andırma yoluyla güzel veya çirkin olurlar, başka bir şekilde değil. İçinde benzeme ve andırma yoluyla alınan bir öncül bulunan kıyasa "*Şiir kıyası*" deriz. Bu kıyasların kullanıldığı ve bu kıyaslar-
 11 a da kullanılan andırma ve benzetme yollarının öğrenildiği sanata "*Şiir sanatı*" denir.

Bil ki burhani kıyasları zikretmenin burada yeri yoktur. Kısaca burhâni kıyaslarda hiçbir şekilde benzetme kullanılmaz. Ne de tümevarım kullanılır. Ancak bazı şartlarla kullanılır. Halbuki cedel sanatında tümevarım mutlak surette kullanılır. Hitabet sanatı ise benzetmeyi kullanır. Bunun gibi onun kıyaslarında bir öncül meydana, diğeri ise bazı sebeplerle gizli ise bizde bu hususlara kısaca "*Gizli olanlar*" denir.

Bu bölümde mânâları açıklanmış olan isimler onyediden ibarettir, onlar şunlardır: "*Duyusallar*", "*İlk mâkuller*", "*İkinci mâkuller*", "*Yaygınlar*", "*Kabul edilmişler*", "*Kesin önerme*", "*Burhan kıyası*", "*Burhan sanatı*", "*Cedel kıyası*", "*Cedel sanatı*", "*Hitabet kıyası*", "*Hitabet sanatı*", "*Sofist kıyası*", "*Sofist sanatı*", "*Şiir kıyası*", "*Şiir sanatı*", "*Gizli olanlar*".²⁵

BÖLÜM IX

Varlıkların²⁶ sebebi dördtür: Madde, fail, suret ve gaye. Bunun yapma şeylerden alınmış misâli meselâ, sandalyedir. Sandalyenin maddesi
 11 b tahtadır, faili doğramacıdır; sureti, eğer dört köşe ise, dörtgendir, eğer üçgen ise üçgendir, eğer yuvarlak ise dairedir. Gaye, üzerinde oturmaktır. Meselâ kılıç da böyledir. Maddesi demirdir; faili demircidir; sureti boyu uzun eni dar ve iki tarafı keskin olmaktır; gayesi onunla kesmektir. Bu dört sebep bütün yapma şeylerde açık ve belli olan hususlardır. Çünkü her yapıcı ister tahtada, ister demirde, ister bakırda, ister mumda isterse camda olsun, herhangi bir maddede yaptığı bu şekli bu âletle gütmüş olduğu gayeye göre yapar. Mesele tabii varlıklarda da işte böyledir. Onlarda da bu sebepleri aynen aramak lâzımdır. Ancak biz tabii şeylerdeki şekil ve hatlara

²⁵ Ventura buraya bir ilâve yapmıştır.

²⁶ Ventura: "Les choses artificielles ou naturelles".

suret demiyoruz. Tabii şeylerde suret adını o neve has olan ve o nevi ayakta tutan hususa veriyoruz. Eğer o, bu şeyden kaldırılırsa o şey bu nevin şahıslarından biri olmaktan çıkar. Bunun misâli tabii şeylerden olan insandır. Onun maddesi canlı oluşudur, sureti ise "*Natika kuvveti*" dir. Gayesi mâkulleri idrâk etmektir, faili ise ona suret veren yani bu natika kuvvetini verendir. Çünkü bizce failin mânâsı maddelerde suret yaratandır. O da yüksek ve ulu olan Tanrıdır, her nekadarkar filozofların görüşlerine göre, filozoflar Tanrı uzak faildir derler ve zamanda meydana gelmiş olan her varlık için bir fail talep ederlerse de.

Bu dört sebep yakın veya uzak olur. Faildeki misâli ikame yapmaktır.²⁶ Büyük bir buhar yeryüzünden yükselir ve havayı şiddetli bir rüzgâr hasıl eden bir hareketle hareket ettirir. Bu sert rüzgârın esmesiyle bir hurma ağacının gövdesi devrilir, ve bir duvara çarpar, onu yıkar. Bu duvar yıkıldığı vakit ondan bir taş Zeyd'in²⁷ koluna rastlar ve onu kırar. Bu durumda kolu kıran yakın fail taştır. Halbuki uzak fail buharın yükselmesidir. Rüzgâr ve hurma ağacının gövdesi de kırmanın failidirler, biri diğerinden daha yakındır. Bunun maddedeki misâli şudur: Şu Zeyd'in yakın maddesi cesedinin organlarıdır; uzak maddesi ise kendisinden organların meydana geldiği dört hılttır. Bundan daha uzak olan madde kendisinden hıkların meydana geldiği gıdalardır. Malûmdur ki her gıdanın aslı yer yüzünün 12 b bitkisidir. Bundan daha uzak olan madde su, hava, ateş ve topraktır. Onların toplamından bitki meydana gelir. Bu dördü, herbirine "*Stoikeion*" dediğimiz şeydir. Bu "stoikeion" dan daha uzak olan madde bu dördünde müşterek olan bir şeydir. Bunun o dörde nisbeti mumun mumdan yapılan şeye nisbeti gibidir veya altının altından yapılan şeye nisbeti gibidir. Bu dört stoikeion'un birbirine hülül ettiği ve bunların birbirinden meydana geldiğine burhani delil vardır. Demekki, bunların şüphesiz olarak ortaklaşa bir şeyleri vardır. Bu şey onların maddesidir. Dört stoikeion için ortaklaşa olan ve zaruri olarak mâkul olan bu şey "*İlk madde*" dediğimiz şeydir. Ona yunanlıların dilinde "*Hüle*" denir. Çoğu zaman hekimler ve filozoflar ona "*Unsur*" derler. Suret ve gaye hakkında da aynen bu tip üzere öyle hareket ederiz ki yakın gaye uzak gayeden ayrılır. İlk suret ve son suret de öyle olur.

Bu bölümde mânâları açıklanmış olan isimlerin toplamı on tane isim eder. Onlar şunlardır: "*Madde*", "*Fail*", "*Suret*", "*Gaye*", "*Takın sebepler*", "*Uzak sebepler*", "*Stoikeion*", "*İlk madde*", "*Hüle*", "*Unsur*".

BÖLÜM X

Bir çok şahıslar hakkında muteber olan ve onlardan herbirinin zâtını ayakta tutan umumi kavramı zihinlerimizde mülâhaza ettiğimiz vakit onun adına "Nevi" deriz. İki nevi hakkında muteber olan, o ikisine ilâve edilen

²⁶ "İkame yapmak" Ventura ve Efros'ta yoktur.

²⁷ Ventura: "Ruben". Efros: "a person's".

ve onları ayakta tutan umumi kavrama "Cins" deriz. Kendisiyle nevi, o neviden başkasından ayırdığımız ve onu ayakta tutan kavrama "*Ayırım*" deriz. Daima nevin bütün şahısları için var olup da bu nevi ayakta tutmayan hususa "*Özellik*" deriz. Bu nevin (şahıslarının) çoğunluğu veya azınlığı hakkında muteber olan şeye "*Araz*" deriz. İşte bu beşi eskilerin saymış olduğu beş kavramdır. Bunun misâli "İnsan" veya "at" veya "akbaba"²⁸ dır. Bunlardan herbirine nevi deriz. Bunlardan herbiri bu nevin, Zeyd,²⁹ Amr,³⁰ ve insan şahısları gibi şahısları hakkında muteberdir. Bir çok nevilere hakkında, meselâ, insan, at, akbaba²⁸ ve başkaları gibi, muteber olan cinse "canlı (hayvan)" deriz. "*Nutk*" a insanın ayırımı deriz. Çünkü insan nevi onunla başkasından ayrılır ve belli olur. Bu "nutk", yani kendisiyle mâkulleri tasavvur etmiş olduğumuz kuvvet, insanın gerçekliğini ayakta tutar. Bunun gibi, bütün nevilere bu suretle araştırmak lâzımdır, ta ki onu ayakta tutan ayırımı bulunsun. "*Gülmek*" insanın özelliğidir deriz. Çünkü şahıslarının çoğunda bulunur, ve insan neviden başka bir nevide bulunmaz. Göğüsler, boyun dik oluşu, tırnaklar bunların herbirine insanın özelliği deriz. Çünkü bunlar ancak insan nevi için vardır ve bütün şahıslarında tabii olarak bulunur. Bunun gibi, herbir nevi için ya bir tek özellik veya birçok özellikler bulunur.

Neviden daha umumi veya daha hususi bulduğumuz kavrama "*Araz*" deriz. İnsanın hareketi gibi. Hareket neviden daha umumidir. Veyahut siyah olma. Siyah olma neviden daha hususidir. Çünkü (insanların) hepsi siyah olmaz; siyah, insandan başka olan şeyde de bulunur. Demekki insandan daha umumi dir. Siyaha ve harekete ve onlara benzeyenlere araz deriz. Araz iki kısımdır. Konusunda daimî surette duran ve ondan ayrılmayan araz.—Siyahın ziftten, beyazın kardan, ısının ateşten ayrılmaması gibi—, ayrılan araz. Zeyd'in³¹ oturması, kalkması, demirde ve taşta ısının var olması gibi.

Canlı nasıl bütün canlı nevilere için muteber ise bitki de bütün bitki nevilere için muteberdir. O halde bitki cinstir. Bitki ve hayvan için muteber olan şeye —ki o da beslenen cisimdir— "*Cins*" diyoruz. Nasıl beslenen cisim —ki o cinstir— hayvan ve bitki için muteberse, "beslenmeyen cisim" de gök, yıldızlar, "stoikeionlar" ve madenler hakkında muteberdir; o da başka bir cinstir. Eğer, şartsız olarak "cisim" dersek o takdirde bu hepsini içine alır. Ortada ondan daha umumi bir şey yoktur. Biz cisme "*Töz*" de deriz. Mutlak cisme "*En yüksek cins*" deriz. İnsana, ata, akbabaya³² hurma ağacına, demire ve bunlara benzeyenlere "*Sonuncu nevilere*" deriz. Çünkü, onlardan olan herbir nevi altında bu nevin şahıslarından başka bir şey yoktur. Hayvana "*Ortalama cins*" veya "*Ortalama nevi*" deriz. Çünkü o, hayvan

²⁸ Ventura: "Scorpion". Efros: "Scorpion".

²⁹ Efros: "Reuben".

³⁰ Efros: "Simon".

³¹ Efros: "a person".

³² Ventura: "Scorpion". Efros: "Scorpion".

nevilerinden olup altında bulunanlara izafetle cinstir; üstünde bulunan onu ve bitkiyi içine alan, beslenen cisme nisbetle nevidir. Bütün bitkiler de altlarındakilerine nisbetle ortalama cinstir, üstlerinde bulunanlara nisbetle ise ortalama nevidir. Hayvana ve bitkiye "*Bölünen neville*" veya "*Bölünen cinsler*" deriz. Çünkü beslenen cisim cinsi hayvan ve bitki olarak bölünür, başkaca bölünmez.

Bil ki varlıkların yüksek cinsleri Aristoteles'in ortaya koymuş olduğu gibi, on tane cins teşkil ederler. Birinci cins "*Töz*" (cevher) dür. İkinci cins "*Nicelik*" tir; üçüncü cins "*Nitelik*" tir. Dördüncü cins "*İzafet*" tir. Beşinci cins "*Ne zamanda*" dır. Altıncı cins "*Nerede*" dir. Yedinci cins "*Durum*" dur. Sekizinci cins "*Malikiyet*" tir. Dokuzuncu cins "*Tapma*", onuncu cins "*Yapılma*" dır.

Bu on tane cinsten birisi, ve birinci olanı "*Töz*" dür. Diğer dokuzu arazdır. Bunların herbirinin ortalama neville ve sonuncu neville, şahısları, ayrımları ve özellikleri vardır. İşte bu on tane yüksek cins "*Kategoriler*" dediğimiz şeylerdir. Bu kategorilerle onlara eklenen şeyler hakkında ve onların 15 a ortalama cinsleri, misâlleri ve şahısları hakkında konuşmak buradaki sözün gayesinin dışında kalmaktadır. O konuşma, bu mantık kitaplarının birincisinin konusunu teşkil eder ve müfret olarak ağızdan çıkan seslerin delâlet ettiği müfret mâkuller hakkındadır.³³ Mantık kitaplarının ikincisi mürekkep mâkuller ve mürekkep olarak ağızdan çıkan sesler hakkında olup "*Önerme Kitabı*" nı teşkil eder. Üçüncü kitap "*Kıyas Kitabı*" dır. Kıyasın mânâsının ne olduğu ve şekilleriyle darpları hakkında önceden konuşuldu. Bu üç kitap onlardan sonra gelecek olan diğer geri kalan beş kitaba şamildir. Beş kitaptan birincisi —ki dördüncü kitaptır— "*Burhan Kitabı*" dır. Beşinci kitap "*Cedel Kitabı*" dır. Altıncı kitap "*Hitabet Kitabı*" dır. Yedinci kitap "*Sofistlerin Kitabı*" dır. Sekizinci kitap "*Şiir Kitabı*" dır. Bu beş kitapta güdülen gaye belirtilmişti.³⁴

Bu nevillelerden bir nevin isminin mânâsını onun cinsini ve ayrımlarını 15 b zikretmek suretiyle açıkladığımız vakit buna "*Tanım*" deriz. Eğer onu, cinsi ve özelliklerinden bir özellikle açıklarsak buna onun "*Resm*" i deriz. Misâli senin insanın tanımı için "*Konuşan bir hayvandır*" demendir. Hayvan onun cinsidir, "*Konuşan*" ise ayrıımıdır. "*İnsan konuşan ve ölen bir hayvandır*" da olur. Ölen onun, onu meleklerden ayıran sonuncu ayrıımı olur. Eğer, insan ismini göğsü geniş olan hayvandır diyerek veya boyu dik olan hayvandır, veya gülen hayvandır diyerek açıklarsak o zaman bunlara "*resm*" ler deriz. Bunun gibi, ismi cinsiyle ve arazlarıyla açıklar ve tefrik ederiz. İnsan ismini yazan hayvandır veya ahş-veriş eden hayvandır şeklinde açıkladığımız zaman ki sözümüzde olduğu gibi. Bunlara da "*resm*" deriz.

³³ Ventura ve Efros'ta yoktur.

³⁴ Ventura ve Efros'ta yoktur.

Bu bölümde mânâlarını açıkladığımız isimlerin toplamı onyediyedi tane isim eder. Onlar şunlardır: "Cins", "Ayrılm", "Özellik", "Araz", "Bitişik araz", "Ayrık araz", "Yüksek cins", "Sonuncu nevi", "Ortalama neville", "Ortalama cinsler", "Bölünen cinsler", "Yüksek cinsler", "Kategoriler", "Töz", "Resm". On tane kategori zikrettik. Onlar içinden sadece töz kategorisinin mânâsını zikrettik. Geri kalanların açıklanması yeni başlayana gerçekten zor gelir ve söz öyle uzar ki hiçbir şey anlaşılır olmaz. Ancak düşünmek ve çok çalışmakla anlaşılır. Bu bölümlerde güdülen maksat okuyan herkese bu bölümlerde açıklanan bu isimlere verilen mânâları anlaşılır hale getirmektir.

BÖLÜM XI

Bir şeyle daima beraber bulunan şeye, meselâ, taşın aşağıya düşmesinde ve canlının kesildiği vakit ölmesinin lâzım gelmesinde olduğu gibi, "Zâti olan şey" diyoruz. Sık sık meydana gelen şeye de "zâti" diyoruz. "Her insanın zâti olarak beş parmağı vardır" sözümüzde olduğu gibi, her ne kadar altı parmak olursa da. Yine herhangi bir zamanda sık sık meydana gelen şey de böyledir. Kış vakti soğuk, yaz vakti sıcak olmasındaki gibi. Yine bunlara da "zâti" denir. Kısaca, tabii şeylerin hepsi eğer sık sık vücade geliyorsa, zâtidirler. Eğer, seyrek olarak vücade geliyorsa ona "Arazi" diyoruz. Bir kimsenin bir temeli kazıp da mal bulması gibi. Kısacası, bir maksatla meydana gelmeyen tesadüfi şeyler ister insandan isterse insandan başka bir şeyden meydana gelsinler, meydana gelen bu şey zati denir. İşte "zâti olarak" ve "arazi olarak" in mânâsı budur.

Kendisiyle herhangi bir şeyin tavsif edildiği bir sıfatı alalım. Bu sıfat bu şeyde, onu sıfatlandırdığı sırada mevcuttur. Bu sıfat hakkında "Bilfiil mevcuttur" deriz. Bir şey kendisinde şimdi mevcut olmayan fakat onu kabule müsait bir sıfatla sıfatlandığı vakit bu sıfat onun için "Bilkuvve" dir deriz. Bunun misâli bir demir parçası hakkında "bu kılıçtır" dememiz gibidir. Çünkü o kılıç olmaya müsaittir. Demekki bilkuvve kılıçtır. Halbuki keçe veya deri³⁵ parçası müsait değildir. Bunun gibi, bir demir parçasından kılıç olma mânâsının yok oluşu ile bir deri parçasından kılıç olma mânâsının yok oluşu arasında büyük fark vardır. Bunun gibi, bir bebek hakkında doğduğu zaman "bu yazıcıdır" dediğimiz zaman mânâsı "o uzaktan bilkuvve yazıcıdır" demektir. Öğrenime başlamamış gence "bilkuvve yazıcıdır" dememizdeki "kuvve" (bilkuvve oluşu) birincidekinden daha fazla yakındır. Öğrendiği zaman onun hakkında "bilkuvve yazıcıdır" sözümüzdeki bu "kuvve" (bilkuvve oluşu) önceki kuvveden daha yakındır. Yazmakta mahir olan bir kimse hakkında, eğer o uykuda ise, "bilkuvve yazıcıdır" sözümüzdeki "kuvve" (bilkuvve oluşu) ötekenden daha yakındır. O kimse uyanırken önünde kalem, mürekkep ve kâğıt olursa "o yazıcıdır" sözümüz de yine onun bilkuvve yazıcı olduğuna delâlet eder. Fakat buradaki bilkuvve

³⁵ Efros: "Piece of feet".

oluş da, gerçekten, (bilkuvve oluşa) çok yakındır. "Bilfiil yazıcı" adını o kimseye ancak o kimse yazmakta olduğu zaman veriyoruz. Buna benzeyenlerin durumu da böyledir.

Bu mânâyı belirtmek için sözü uzattık. Çünkü filozoflar "bilkuvve" ile "bilfiil", "zâti" ile "arazi", "konulmuş ve öyle kabul edilmiş şeyler" ile³⁶ "tabii" şeyler, "külli" mâna ile "şahsi" mâna arasında bir fark gözetmeyen herkese konuşmaya ehliyeti olmayan kimse nazariyle bakıyorlar.

İki şeyden birisi bir konuda bulunduğunda, diğersinin varlığı ortadan kalkıyorsa, o ikisine "*Zıtlar*" diyoruz. Sıcaklık-soğukluk, yaşlılık-kuruluk gibi. Zıtlar arasında araçlar vardır. Sıcak ve soğuk arasında ılık bulunması gibi. Arasında aracı bulunmayanlar vardır. Sayıda çiftlik ve teklik gibi. Çünkü her sayı ya tektir ya çifttir. İki şeyin bir konuda beraberce bulunmaları mümkün olmayıp da birisi herhangi bir şeyin varlığı diğeri ise bu varlığın ortadan kalkması ise bunlardan var olana "*Varlık* (meleke)" varlığın ortadan kalkmasına "*Tokluk*" deriz. Biz körlük ve görmeden, görmeye "varlık" körlüğe "yokluk" deriz. Bu ikisi hakkında ise onlar "*Zıtlar*" *dır* deriz. Sıcaklık ve soğukluk hakkında söylemiş olduğumuz gibi. Çünkü, sıcaklık ve soğukluk varlıktan eşit olarak nasiplerini alırlar. Sıcaklığın varlığı soğukluğun varlığından daha fazla mümkün değildir. Ne de soğukluğun varlığı sıcaklığın varlığından daha fazla mümkündür. Halbuki görme ve körlük böyle değildir, işte "varlık" ile "yokluk" ve iki zıt birbirinden bu suretle ayrılırlar. Bilgi ve bilgisizlik sözlerimiz de böyledir. Deriz ki bilgi "varlık" tır. Bu "varlık" in "yokluk" u ise "bilgisizlik" tir. Zenginlik-fakirlik, başta saç olmak-dazlaklık, ağızda dişleri olmak-dişsizlik, konuşmak-dilsizlik, bunların hepsine "varlık" ve "yokluk" deriz. Yokluklardan herhangi bir yokluk ile, ancak, tabiatında bu yokluğa zıt olan bir varlığı haiz olan vasıflanır. Çünkü biz duvar hakkında "bilgisizdir" "kördür" veya "dilsizdir" demeyiz. İşte "Varlık" ve "yokluk" un bizim terimlerimize göre mânâsı budur.

İsimler arasında öyleleri vardır ki onları işittiğin vakit bu dilde onların delâlet ettiği mânâları, bu mânâlarla başka bir şeyi mukayese etmeye muhtaç olmadan anlarsın. Demir, bakır, yemek, içmek, oturmak, kalkmak ve bunlara benzeyenler gibi. Öyleleri de vardır ki bu ismin delâlet ettiği mânâ ancak onunla başka bir şeyi mukayese etmekle anlaşılır. Uzun ve kısa gibi. Çünkü zihinde bunun uzun oluşunun mânâsı onu kendinden daha kısa olanla mukayese etmekle anlaşılır. Bunun kısa olduğu zihinlerimizde ondan daha uzun bir şey bulunmadıkça tasavvur edilemez. Uzun ile kısa arasında bulunan bu nisbete ve bu ikisine benzeyen şeylere biz "*İzafet*" deriz. O ikisinden herbirine "*Muzaf*", her ikisine birden "*İki muzaf*" deriz. Bunun gibi üst-alt, yarı-iki kat, önce-sonra, eşit, ortak³⁷,

³⁶ Efros: "Conventionel". Şu not ilâve edilmiştir: Tibbon'da "artificial".

³⁷ Ventura: "l'inegal et l'egal, l'ami et l'ennemie". Efros: "Different and similar, lover and ennemy".

dost, baba-oğul, kul-efendi, bütün bunlar ve bunlara benzeyenlerden herbirine muzaf deriz. Çünkü zihindeki mânâ ancak yaklaştırma ve onunla başka bir şeyi mukayese etmekle hasıl olur. Onların aralarındaki bu nisbete "*İzafet*" deriz. Arap nahivcilerinin muzaf dedikleri mânâ "Zeyd'in kölesi" veya "evin kapısı" gibidir. Halbuki biz buna "*Devrik isim*" deriz. Nasıl, önceden geçmiş olduğu gibi, olumsuz ve olumluya "*iki karşılıklılar*" diyorsak, her "yokluk" ve "varlık" a, her iki zıdda, her iki muzafa da "*İki karşılıklılar*" deriz.

Kısaca, bu bölümde mânâları açıklanmış olan isimler onaltı isim teşkil ederler. Onlar şunlardır: "*Zâti*", "*Arazi*", "*Zâti olan şey*", "*Arazi olan şey*", "*Bilkuvve olan*", "*Bilfiil olan*", "*Takın kuvve*", "*Uzak kuvve*", "*Aralarında bir aracı bulunan iki zıtlar*", "*Aralarında bir aracı bulunmayan iki zıtlar*", "*Varlık*", "*Yokluk*", "*İzafet*", "*Muzaf*", "*İki muzaf*", "*İki karşılıklılar*".

BÖLÜM XII

- 19 a Bizce bir şey başka bir şeyden beş bakımdan önce sayılır. Birisi zamanca önce gelişir. Mûsâ,³⁸ İsâ'dan³⁸ zamanca daha önce gelir, ikincisi tabiat itibariyle önce gelişir. Hayvan ve insan gibi. Çünkü eğer sen hayvanın kaldırdığını farzedersen insanın varlığı da bâtil olur. Halbuki insanın kaldırılması varit olursa hayvanın varlığı bâtil olmaz. O halde biz, hayvan insandan tabiat itibariyle daha önce gelir, halbuki insan tabiat itibariyle hayvandan daha sonra gelir diyoruz. Üçüncüsü rütbe itibariyle önce gelişir. İki şahsiyetten birinin hükümdara yakın, diğerinin ondan daha uzak oturması gibi. O zaman bu bundan rütbe itibariyle daha önce gelir deriz. Dördüncüsü şerefçe önce gelişir. Şerefçe önce gelen, bir tek nevi içinde veya iki ayrı nevi içinde bulunan iki şeyden daha tam, daha iyi ve
- 19 b üstün olanıdır. Bunun misâli biri diğerinden daha bilgin olan iki hekim veya iki nahivcidir. Biz o ikisinden daha bilgin olanı hakkında "o bu sanatta şeref itibariyle daha önce gelir" deriz. Bunun gibi, eğer neveler birbirinden ayrı olurlarsa, meselâ, bilgelikte sivrilmemiş olsa bile, bilge birisiyle oyunculukta usta olan oyuncu bir kişide olduğu gibi, bu hususta deriz ki bilge, şeref itibariyle oyuncudan daha önce gelir. Çünkü, bilgelik sanatı oyunculuk sanatından şeref itibariyle daha öncedir. Beşincisi sebep itibariyle daha önce gelişir. Varlıkta birbirini karşılıklı olarak davet eden iki şey olsun, ve biri diğeri olmadan vücut gelmesin, ancak diğerinin varlığı için sebep olsun. Sebep olan hakkında sebep olunandan daha öncedir deriz. Güneşin doğması gündüzün olmasından, bu ikisi beraber olmakla beraber, daha öncedir dememiz gibi. Çünkü güneşin doğması gündüzün varlığının sebebidir.

Biz iki şey hakkında eğer onlar aynı bir anda var olurlarsa "*eş zamanlı*"-dırlar deriz. Aynı bir yerde beraber oldukları vakit ise "*eş mekânli*" dırlar deriz. Bunun gibi, iki şeyin belli bir başlangıçtan uzaklıklarının aynı olması

³⁸ Efros: "Noah", "Abraham".

mümkündür. Onlar hakkında "eş sıralı" dır deriz. Varlıkta karşılıklı olarak birbirini davet eden ve ikisinden biri diğeri için sebep olmayan iki şeyin "eş tabiatlı" olduğunu söyleriz. İki kat ve yarı da olduğu gibi. İki muzaf da yine "izafet bakımından beraber" dirler.

Demekki bu bölümde mânâları açıklanmış olan isimler dokuz isim teşkil ederler; onlar şunlardır: "*Samanca önce gelen*", "*Tabiatça önce gelen*", "*Sırada önce gelen*", "*Şerefçe önce gelen*", "*Sebepl olma bakımından önce gelen*", "*Eş zamanlı*", "*Eş mekânlı*", "*Eş sıralı*", "*Eş tabiatlı*".^{20 a}

BÖLÜM XIII

Arap nahivcilerinin "*Fil*" dedikleri şey bizim "*Kelime*" dediğimiz şeydir. Bunu zikrettik. "*Harf*" e "*Edat*" deriz. İsim "*Düz isim*" denilenle "*Eğik isim*" denilenden ibarettir. Ebû Nasr el-Fârâbî der ki: "Arap dilinde şu şekilde ittifak edilmiştir ki her irabı "*ötre*" olan isim mantıkçıların "*düz isim*", her irabı "*üstün*" ve "*esre*" olan isim mantıkçıların "*Eğik isim*" dedikleridir." İşte bu Ebû Nasr'ın sözüdür.³⁹

"*Belirlenmemiş*" adını verdiğimiz isim "*değil*" işaretiyle "varlık" tan mürekkep olan isimdir. "Görür-değil", "bilgin-değil", "konuşur-değil" sözü gibi. Arap nahivcilerinin "*Fail ve mefâl olan isimler*" dedikleri bizim "*türemiş isimler*" dediklerimizdir. Nahivcilerin "*Masdarlar*" dediklerine biz "*İlk misâller*" diyoruz. Onların "ben", "sen", "şu" gibi, "onun kölesi", "senin kölen", "benim kölem" deki "onun", "senin", "benim" gibi olup da "*amirler*" dediklerine biz "*Havalif*" diyoruz, "*Kinayeler*" diyoruz.⁴⁰ 20 b

"Sıfat" ve "Sıfatlanmış" a takyit ve şart bildiren bir terkipte terkip edilmiş söz diyoruz. "Kâtip Zeyd", "beyaz Amr" gibi. "*Muzaf*" ve "*Muzafunilyh*" olan isim de yine böyledir. Bu gramer yönünden olan izafete de yine takyit ve şart bildiren bir terkipte terkip edilmiş söz diyoruz. Halbuki cezimli söze haber veren bir terkipte terkip edilmiş söz diyoruz.

Her dilde isimler zaruri bir bölmeyle üç cinse bölünürler. Ya ayrı ayırılırlar, ya eşanlımlıdırlar veya eşeslidirler. Şöyleki: Bir tek mânâyaya karşı tutulan isimler bir çok olursa bu isimler eşanlımlıdırlar. Bir çok mânâların bir tek ismi olursa, bu, eşesli isimdir. Ayrı ayrı isimlerin ayrı ayrı mânâları olursa ve her bir mânâyaya has olan bir isim bulunursa işte bunlar ayrı ayrı isimlerdir. Arapçada bunun misâli "cemel (deve)" ve "ba'ir (deve)" in aynen o hayvan nevine verilmesidir;⁴¹ "Seyf (kılıç)" ve "husam (kılıç)"ın ise aynen o alete verilmesidir. İşte bunlar eşanlımlı isimlerdir. Gören göz ve su kaynağına "göz" ismini vermiş olmamız da böyledir; bu, eşesli bir isim 21 a

dir. Su, ateş, ağaç diyorsunuz bunlar da "ayrı ayrı isimler" dir. Bunlara benzeyenlerin hepsi de böyledir.

³⁹ Efros'ta yoktur.

⁴⁰ Efros'ta yoktur.

⁴¹ Efros: "For exemple in Hebreu, 'adam, 'ish, 'enos ali meaning man, *sakin ma'akelit* both meaning knife are synonyms".

Eşesli isimler altı kısma bölünürler: "Sırf iştirakle eş olan isim", "Mütevatu", "Müşekkik", "Umumi ve hususi olarak söylenen", "Müstear isim", "Menkul isim". "Sırf iştirakle eş olan isim": Aralarında, kendisi yüzünden bu isimde iştirak edecekleri hiçbir mânâ iştiraki olmayan iki zıt hakkında söylenen isimdir. Gören kuvvete de, su kaynağına da "göz" denilmesi gibi. Yıldıza ve sapı olmayan bitkiye de "necm" (yıldız) denilmesi gibi.⁴²

"Tevatu" ile söylenen isim de bir mânânın iki veya daha fazla zâtı ayakta tutması ve bu ismin bu zâtlardan herbirine, içinde bu zâtların iştirak ettikleri mânâ bakımından verilmesi esastır ve bu mânâ o zâtların herbirini ayakta tutmalıdır. İnsan, at, tavşancıl kuş⁴³ ve balık hakkında söylenen "hayvan" gibi. Beslenme ve hissetme demek olan canlılık (hayvanlık) bu nevilerin herbirinde mevcuttur, ve o nevi ayakta tutar. Kendi içine giren nevilere hakkında söylenen bütün cinslerin isimleri de böyledir, "tevatu" ile. Nevilerinin şahısları hakkında söylenen bütün ayrımlar da tevatu ile. "Müşekkik" isme gelince, iki veya daha fazla zât hakkında, içinde iştirak ettikleri mânâ bakımından söylenen halbuki bu mânâ o zâtlardan herhangi birinin gerçekliğini ayakta tutmayan isimdir. Bunun misâli canlı ve konuşan Zeyd'e ve başka bir ölü şahsa, odundan veya süsleme yollarından biriyle yapılmış her insan şekline⁴⁴ insan denilmesidir. Bu isim onlar hakkında onların bir tek mânâda —o da insan şekli ve çizgileridir— iştirak etmesi dolayısıyla verilmiştir. Halbuki şekil ve çizgi insanın hakikatini ayakta tutan şeyler değildir. Bu isim "tevatu" ile söylenen isme benzemektedir. Çünkü, her iki zâtta birden iştirak eden bir mânâdan dolayı o ikisine verilmiştir. Sırf bir iştirakle müşterek olana benzemektedir. Çünkü bu zâtın gerçekliği diğerinin gerçekliğinden başkadır. İşte bu bakımdan "müşekkik" ismini alır.

22 a Umumi ve hususi olarak söylenen isim ise nevilere herhangi bir nevi o nevin cinsi ile isimlendirmektir. "Necm (yıldız)" ismini gök yüzündeki yıldızlardan herbirine umumi olarak vermektir. Halbuki bu hususi olarak "Süreyya"nın ismidir. Ot nevilere hepsine ve boyacıların boyada kullandıkları şu sarı çiçeğe "Haşîşe" denilmesi gibi. Sapı olmayan bitkiye ve "Nü" denen hususi bitkiye "Yıldız" denilmesi gibi,

"Müstear isim" : O dilin aslına uygun olarak bir zâta delâlet eden isim olup bu zâta verilmiştir; sonra bu isimle başka bir zâtı bazen isimlendiririz, halbuki bu isim daima bu ikinci şahsa verilmemiştir. "Aslan" isminin hayvan nevilere bir neve verilmiş olması, halbuki bu isimle insanlardan cesur olan bir kimseyi de çağırılmaz gibi. Yine, eli açık bir kimseye "deniz" dememiz gibi. Bu gibi isimleri şairler çok kullanırlar.

⁴² Ventura: "ainsi que le nom chien designant à la fois ime etoile (Sirius) et un animal". Efros: "like the name *keleb* (dog) applied to the star and to the animal".

⁴³ Ventura, Efros: "Scorpion".

⁴⁴ Ventura: "ainsi que l'effigie d'un homme sculptee en bois ou en pierre et l'homme represente en peinture". Efros: "to an image of man carved in wood or painted".

"Menkul isimler" e gelince: Herhangi bir ismin aslında bir mânâya 22 b gelmek üzere konulması, bundan sonra nakledilmesi ve herhangi bir mânâyı ifade etmek için, o iki mânâ arasındaki benzerlik veya benzemezlik yüzünden, isim olarak verilmesidir. Bu isim her ikisine birden, kendisinden nakledilene ve kendisine naklolunana, verilir. "Salât" kelimesi gibi ki o aslında dua ismidir; sonra hususi bir şekli haiz olan hususi bir fiile naklolunmuştur. "Raf", "Naşb", "Hafz", "Sarf", "Vazn", "Tasrif", "Kat", "Vasi", "Layn", "Zuhür" ve buna benzeyenler. Bunların herbiri dilin aslında nahivcilerin kullandıkları mânâlardan başka mânâlara gelmektedirler. Çünkü onlar bu isimleri başka mânâlarda kullanmaktadırlar.

Bu bölümde mânâları açıklanmış olan isimlerin hepsi onsekiz isim teşkil ederler, onlar şunlardır: "Edat", "Doğru isim", "Devrik isim", "Belirlenmiş isim", "Türemiş isim", "İlk misâl", "Havâlif", "Kinayeler", "Eş anlamlı isimler", "Ayrı ayrı isimler", "Mutlak olarak müşterek isim", "Haber bildirmek suretiyle terkip olunan söz", "Takyit ve şart bildirmek suretiyle terkip olunan söz", "Tevatu' ile söylenen", "Müşekkik isim", "Umumi ve hususi olarak söylenen isim", "Müstear isim", "Menkul isim".

BÖLÜM XIV

23 a

Medeni⁴⁵ milletlerin bilginlerinden olan eskilerin uyuşukla kabul ettiklerine göre "Mantık" ismi üç mânâya gelen eşesli bir isimdir. Bu mânâların ilki kendisiyle mâkullerin idrâk edildiği, sanatların icra edildiği, güzel ile çirkinin tefrik edildiği insana mahsus bir kuvvettir. Bu mânâya "Natka kuvveti" de denir. İkinci mânâ insanın idrâk etmiş olduğu mâkulün kendisidir. Bu mânâya da "İçten konuşma" denir. Üçüncü mânâ nefiste izi düşmüş olan bu mânâların dil ile ifade edilmesidir. Bu mânâya da "Dıştan konuşma" derler.

Aristoteles'in koymuş olduğu ve bölümlerini sekiz kitap halinde ikmal ettiği bu sanat "Natka kuvveti" ve mâkuller hakkında, yani içten konuşma hakkında, kanunlar koyup onları hatadan kurtarıp doğru yola çevirerek onların hepsi hakkında kesin bilgi hasıl edince —insanın onunla kesin bilgi hasıl etmesi mümkündür— bu sanat bütün dillerde müşterek olan kanunlar vermiş olur; bu suretle, bu kanunlarla "Dıştan konuşma" doğru istikamete çevrilir 23 b ve hatadan kurtulur. Öyleki dil ile ifade edilen şey içerde bulunan şeye uygun ve eşit olur. Dil ile söylenen şey nefiste bulunan şeyden ne fazla ne eksik olur. İşte bu sanatın temin ettiği bu hususlar sebebiyle ona "Mantık sanatı" denir. Derler ki mantık sanatının akılla olan münasebeti nahiv sanatının dil ile olan münasebeti gibidir.

Eskiler için "Sanat" ismi eşesli bir isimdir Bu ismi her türlü nazari ilimde kullanırlar. Onu bedenî ameller için de kullanırlar. Felsefi ilimlerden herbir ilme "Nazari sanat" derler ve terzilik ve bunun gibilere "Amelî sanat" derler.

⁴⁵ Ventura: "par les sages antiques des peuples civilisés". Efos: "by the thinkers of ancient peoples".

Bu felsefe ismi de eşsesli bir isimdir. Burhan sanatına da o ismi verirler, ilimlere de o ismi verirler. Onlara göre bu isim iki ilim hakkında söylenir. Bu iki ilimden birine "*Amelî felsefe*" derler, buna "*İnsanla ilgili felsefe*" de derler, "*Toplumla ilgili felsefe*" de derler.

"İlmî felsefe" üç kısma ayrılır: Birinci kısım "*Matematik ilimler*" dir. 24 a İkinci kısım "*Tabii ilim*" dir. Üçüncü kısım ise "*Tanrısal ilim*" dir.

Matematik ilimler cisimleri oldukları gibi değil, bilâkis, maddelerinden tecrit edilmiş olarak inceler, her ne kadar bu mânâlar ancak maddeler için de mevcut iseler de!, (ilmî felsefenin) esasını teşkil eden bu ilmin kısımları dördttür. Onlar şunlardır: "*Sayı ilmi*", "*Hendese ilmi*", "*Yıldızlar ilmi*", yani "*Heyet*", "*Sesleri telif etme ilmi*", yani, "*Müzik*". Bunların hepsine "*Eğitici ilimler (Riyaziye)*" denir.

"Tabiat ilmi" insanın iradesiyle değil, fakat tabii olarak var olan cisimleri ele alır. Madenlerin neveleri, bitkilerin neveleri, hayvanların neveleri gibi. Tabiat ilmi bunların hepsini ve bunlarda bulunan şeylerin hepsini ele alır, yani bütün arazlarını, özelliklerini ve sebeplerini, içinde buldukları her şeyi, zamanı, mekânı ve hareketi ele alır.

"Tanrısal ilim" iki kısma ayrılır: Birincisi cisim olmayan ve cisimde 24 b bilkuve olmayan her türlü varlığı incelemektir; bu, ismi yüksek Tanrıya ve, onların görüşüne göre, Meleklerle taallûk eden hususlar hakkında konuşmaktır. Çünkü onlar Meleklerin cisim olduklarına inanmazlar. Bilâkis, onlara "*Mufarâk akıllar*" derler; bununla onların maddelerden ayrı olduklarını söylemek isterler. "Tanrısal ilmin" ikinci kısmı diğer ilimlerin şâmil olduğu her hususun cidden uzak sebepleri üzerinde durur. Buna da yine "Tanrısal ilim", "*Fizik ötesi*" derler. İşte bunların hepsi eskilerin ilimleridir.

Onlarca mantık sanatı ilimler ailesinden sayılmaz. Bilâkis, o, ilimlerin âletidir. Derler ki sıralı bir öğretim ve öğrenme ancak mantık sanatıyla meydana gelir; o hepsinin âletidir. Halbuki bir şeyin âleti o şeyden sayılmaz.

"Toplum ilmi" ne gelince; o da dört kısma ayrılır. Birincisi insanlar içinden bir şahsın kendisini yönetmesi, ikincisi evin yönetimi, üçüncüsü şehrin yönetimi, dördüncüsü büyük bir milletin veya milletlerin yönetimidir.

İnsanın kendisini yönetmesini ele alalım: Bu, onun iyi ve üstün huylar kazanması ve meydana gelmişse, kendisinden kötü huyları gidermesidir, 25 a Huylar, nefiste hâsıl olup alışkanlık haline gelen ve kendilerinden fiiller meydana gelen "*Müşterek Şekiller*" dir. Filozoflar huyu iyi ve kötü olarak vasıflandırırılar. İyi ve üstün huylara "*Güzel huy*" derler; alçak ve çirkin huylara "*Çirkin huy*" derler. İyi ve üstün huylardan ileri gelen fiillere "*İyilikler*", kötü huylardan meydana gelen fiillere ise "*Kötülükler*" derler. "*Nutk*"lu da yine böyle vasıflandırırılar. O mâkulleri iyi ve üstünlük ile veya aşağılıklıkla tasavvur eder. O zaman "*Nutk ile ilgili iyilik ve üstünlükler*", "*JVutk ile ilgili kötülükler*" ismini verirler. Filozofların ahlâk (alışkanlıklar) hakkında bir çok

eserleri vardır. İnsanın kendisinden başkasını kendisiyle yönettiği her yönetime "Siyaset" denir.

Ev yönetimine gelince: Bu, onların birbirlerine nasıl yardımda bulunacaklarını ve şu zaman ve mekânın gerektirdiği şartlar altında vaziyetlerini imkân nisbetinde yoluna koymak için ne yapacaklarını bilmekten ibarettir.

Şehrin idaresine gelince: O da şehir hakkında gerçek mutluluğu öğreten ilimdir; onu elde etmek için çalışmayı öğreten ilimdir. O gerçek mutsuzluğu ve ondan kaçınmayı da öğretir. O, mutluluk gibi görünen şeyleri atmak hususunda huyların temizlenmesidir, tâ ki onlar tadılmasın ve kabul edilmesin! Onlara mutsuzluk zannedilen şeyleri ortaya koyar, tâ ki onlar yüzünden kederlenilmesin ve onlardan kaçılmasın. Bunun gibi, o, onlara kendileriyle toplumlarını düzene sokacakları adaletli kanunlar verir. Eski milletlerin bilginleri, herbiri kendi yetkinliğine göre, yönetmelikler ve kanunlar koyar. Onların hükümdarları tebalarını bu kanunlarla idare ederler. Onlar bu kanunlara "*Nomoi (Yasalar)*" derler. Milletler bu *Nomoi* ile idare olunurlar. Filozofların bu hususların hepsi hakkında birçok kitapları vardır ki arapçaya çevrilmiştir. Herhalde çevrilmemiş olanlar daha da çoktur. Ama bu zamanlarda bunların çoğundan müstağni bulunuyor. Yani siyaset ve kanunlardan. Çünkü halk tanrısal emirlerle idare olunmaktadır.⁴⁶

Bu bölümde mânâları açıklanmış olan isimlerin çoğu yirmi beş tane isim teşkil eder. Onlar şunlardır: "*Natika kuvveti*", "*İçerden konuşma*", "*Dışardan konuşma*", "*Mantık sanatı*", "*Nazari sanatlar*", "*Felsefe*", "*İlmî felsefe*", "*Amelî felsefe*", "*İnsan felsefesi*", "*Toplum ilmi*", "*Eğitici ilimler*", "*Tabiat ilmi*", "*Tanrısal ilim*", "*Fizik ötesi*", "*Huylar*", "*İyi ve üstün huylar*", "*Alçak ve kötü huylar*", "*Mantıkla ilgili iyilik ve üstünlükler*", "*Mantıkla ilgili alçaklık ve kötülükler*", "*Kötü hareketler*", "*Siyaset*", "*Kanunlar (Tasalar)*".

Bu yazının bütün bölümleri ondört bölümdür. Bu bölümlerin açıklanmasının tazammun ettiği isimlerin hepsi yüz yetmiş beş isim teşkil eder. Bu isimlerin hemen hepsi mantık sanatında kullanılan isimlere aittir. Bu isimler içinde tabiat ilminde, tanrısal ilimde ve toplum ilminde kullanılan başkaları da vardır.

İşte bu söylenmesi gerekendir. Herhalde o, eğer Tanrı isterse, maksada uygun bulunmaktadır.

Hamd Sadece Tanrıya'dır.

26

⁴⁶ Leo Strauss, dayanmış olduğu eksik nüshalar dolayısıyla, İbn Meymûn'un gerçek sosyal öğretisini tesbit edememek durumuna düşmüştür (Münakaşa hakkında, Bk. *Maimonides' Statement*). *Al- Makdafi Şinâ'at at- Mantikin* arapça aslının neşri bu ciheti aydınlatılabilecektir.

مقالة في صناعة المنطق * لموسي بن ميمون بن عبيدالله
الإسرائيلي القرطبي

بسم الله رب العالمين

سأل سيّد¹ من أهل العلوم الشرعيّة من ذوى الفصاحة والبلاغة في اللغة العربيّة لرجل ينظر في صناعة المنطق أن² يشرح له³ معاني الأسماء الكثيرة التردّد في صناعة المنطق ويبين له اصطلاح أهل الصناعة على ما اصطالحوا عليه وأن⁴ يقصد في ذلك أو جزّ ما يكون من اللفظ ولا يبالغ في تحرير⁵ المعاني كحي لا يطول⁶ الكلام إذ⁷ لم يكن قصده دام عزّه⁸ تعلم⁹ هذه الصناعة ممّا أذكر¹⁰ له فيها الآن إذ¹¹ التوطيات الموضوعية ليمّن¹² يريد¹³ الشروع في تعلم هذه الصناعة كثيرة وإنّما كان¹⁴ قصده معرفة اصطلاحاتهم في معظم عباراتهم لا غير
والآن أبتدى¹⁵ بذكر ما اقترح فأقول

فصل (١)

الإسم الذى يسمّيه نحويّ العرب المبتدى هو الذى يسمّيه أهل صناعة المنطق الموضوع والذى يسمّيه النحويّ خبر المبتدى هو الذى يسمّيه أهل صناعة المنطق المحمول سواء كان الخبر اسماً أو¹ فعلاً أو ظرفاً أو جملة² كل³ ذلك يسمّى محمولاً ولا فرق بين أن يكون الخبر إيجاباً أو سلباً مثال ذلك قولنا⁴ زيد قائم نقول زيد قائم محمول كذلك قولنا زيد ليس بقائم أو قولنا ليس زيد قائماً نقول نحن⁵ في ذلك زيد موضوع ليس بقائم محمول وكذلك⁶ إذا قلت زيد قام أو يقوم نقول نحن زيد موضوع قام أو يقوم محمول وكذلك⁷ إن قلت زيد في الدار نقول زيد موضوع في الدار محمول وكذلك إن أخبرت بجملة أو بفعل وما يتّصل به كل ذلك نسمّيه⁸ محمولاً

* ١٥: مقالة في شرح أسماء منطقية GE: كتاب اصطلاح للنطق يعقوب أبو إسحق بن يوسف الإسرائيلي
١ اي لشرح ٢ بجهر ٣ للحلول ٤ غره ٥ يعلم ٦ اول ٧ زيد ٨ حان ٩ ايندا
١٠ دل ١١ yok ١٢ yok ١٣ لذلك ١٤ يستيه

وجملة الكلام المركب من الخبر والمُخبر عنه بإيجاب كان أو سلب
 أعنى الموضوع والمحمول جميعاً نسمي ذلك قضية ونسمي أيضاً القول الجازم
 والقضية أبدأ لها جزآن¹⁵ الموضوع والمحمول ولو كانت ألفاظ القضية كثيرة
 مثال ذلك قولنا زيد البصري الذي كان¹⁶ يسكن في دار عمرو قتل¹⁷ ابنه ابا بكر
 المصري فنحن نقول هذه القضية موضوعها | زيد البصري¹⁸ الذي كان
 يسكن في دار عمرو ومحملها قتل ابنه ابا بكر المصري وعلى هذا فقس
 فجملة الأسما التي شرحت معانيها في هذه الفصل أربعة وهي الموضوع،
 المحمول، القضية، القول الجازم

فصل (ب)

كل¹⁹ قضية إما أن توجب فيها شيء لشيء كقولك زيد عالم أو زيد
 قائم أو تسلب فيها شيء عن شيء كقولك ليس زيد عالماً أو لم يقم زيد فالتى
 يوجب فيها شيء لشيء نسميها قضية موجبة والتى يسلب فيها شيء عن شيء
 نسميها قضية سالبة

وقد يكون الموجبة توجب المحمول بجميع الموضوع كقولك كل إنسان
 حيوان فهذه نسميها²⁰ موجبة كلية²¹ ويُسَمَّى كل²² السور²³ الكلى²⁴
 الموجب وقد يكون القضية الموجبة توجب المحمول لبعض الموضوع كقولك
 بعض الإنسان كاتب فهذه نسميها موجبة جزئية ويسمى بعض السور
 الجزوى الموجب وقد يكون السالبة يسلب المحمول عن جميع الموضوع كقولك
 ولا إنسان واحد حجر فهذه نسميها السالبة الكلية | ويسمى ولا واحد سوراً²⁵
 كلياً سالباً وقد يكون السالبة تسلب المحمول عن بعض الموضوع كقولك
 ليس كل إنسان كاتب أو بعض الإنسان ليس بكاتب أو ليس بعض
 الإنسان كاتب فهذه نسميها سالبة جزئية ولا فرق عندنا بين²⁶ هذه
 العبارات الثلاث في السالبة الجزئية لكننا نختار أبدأ أن تكون عبارتنا
 في السلب الجزوى ليس كل ويسمى ليس كل²⁷ السور²⁸ الجزوى السالب
 فتكون الأسوار أربعة كل وبعض ولا واحد وليس كل

¹⁵ جزوان ¹⁶ yok ¹⁷ yok ¹⁸ yok ¹⁹ yok ²⁰ دل ²¹ دل ²² دل ²³ دل ²⁴ دل ²⁵ دل ²⁶ دل ²⁷ دل ²⁸ دل

الجزئية ²⁹ يفر ³⁰ العسر ³¹ ذلية

ويكون القضايا ذات الأسوار أربعة موجبة كلية وموجبة جزئية وسالبة كلية²⁹ وسالبة جزئية فإن لم يقترن بموضوع القضية سور أصلاً كقولنا الإنسان حيوان أو الإنسان كاتب سمينا هذه القضية | مهملة³⁰ CE 21 a يعني أنها أهملت ولم تُقيّد بسور وحكمها³¹ عندنا حكم الجزئية أبداً موجبة كانت أو سالبة فإن قولنا الإنسان كاتب قوته عندنا قوة قولنا بعض الإنسان كاتب وكذلك قولنا ليس الإنسان كاتب كقولنا ليس كل إنسان كاتب | ومتى كان موضوع القضية شخصاً مفرداً كقولنا زيد حيوان³² 2 b وعمرو كاتب وبكر عالم سمينا هذه³³ القضايا الشخصية فتكون أقسام القضايا ستة ضرورة إما موجبة كلية أو موجبة جزئية أو سالبة كلية أو سالبة جزئية أو مهملة قوتها قوة الجزئية في الإيجاب والسلب أو شخصية وهي أيضاً تكون موجبة أو سالبة

ونحن نسمى ما تدلّ عليه القضية من معنى العموم والخصوص كمية القضية³⁴ ونسمى ما يدلّ عليه من معنى الإيجاب والسلب كيفية القضية³⁵ مثال ذلك قولنا كل إنسان حيوان نقول هذه القضية كميّتها كلية وكيفيتها الإيجاب فإذا قلنا بعض الإنسان ليس بكاتب قلنا هذه القضية كميّتها جزئية وكيفيتها السلب

فجملة الأسماء المشروحة معانيها في هذا الفصل أربع عشر أسماء وهي الموجبة السالبة، الموجبة الكلية، الموجبة الجزئية، السالبة الكلية، السالبة الجزئية، المهملة، الشخصية، السور³⁶ الكلّي الموجب، السور³⁷ الكلّي السالب، السور³⁸ | 3 a الجزوي³⁹ الموجب⁴⁰، السور⁴¹ الجزوي⁴² السالب، كمية القضية، كيفية القضية

فصل (ج)

كل⁴³ قضية يكون محمولها فعلاً أو الفعل وما يتصل به نسميها ثنائية⁴⁴ إيجاباً كان ذلك أو سلبيّاً مثال ذلك زيد قام أو قولنا زيد قتل أبابكر أو قولنا زيد لم يقم أو قولنا زيد لم يقتل أبوه إيجاباً كل⁴⁵ هذه القضايا نسميها

²⁹ دلّية ³⁰ وسالبة كلية وسالبة جزئية فإن لم ³¹ سمر ³² حملها ³³ yok ³⁴ yok ³⁵ yok ³⁶ السور ³⁷ الموجب السورى الحروى ³⁸ yok ³⁹ شايبة ⁴⁰ دل

القضايا الثنائية³⁷ لأنها غير مفتقرة إلى شئ³⁸ ثالث بين محمولها وموضوعها فأمّا
 إن كان محمول القضية إسمياً فإننا نسميها الثلاثية وذلك | أن قولنا زيد قائم
 لا يدلّ هذا اللفظ³⁸ على إرتباط محمول هذه القضية بموضوعها في أيّ زمان
 كان هل زيد هو قائم الآن أو كان قائم فيما مضى أو سيكون قائم فيما يستقبل
 فلا بدّ من كلمة ثالثة تربط المحمول بالموضوع مثل قولنا زيد هو الآن قائم
 أو زيد كان قائم أو زيد سيوجد قائم سوى عندنا صرح بهذه الكلمة أو
 لم يصرح بها فلذلك نسميها الثلاثية ونسمي³⁸ هذه الكلم التي تربط المحمول
 بالموضوع في زمان | محصل ماضى أو مستقبل الكلم الوجودية وهي كان
 ويكون وسيكون وصار ووجد وما يتصرف⁴⁰ منها لأنها تدلّ على وجود
 المحمول للموضوع في زمان محصّص

وقد يقرن بمحمول القضية لفظ يدلّ كفيّة وجود محمولها لموضوعها
 مثل قولنا ممكن وممتنع ومحتمل وباضطرار وواجب وضرورى وقبيح وجميل
 وينبغى ويجب وما أشبه ذلك وقد يكون هذه الألفاظ وأشباهاها في القضية
 الثنائية⁴¹ أو في القضية الثلاثية⁴² ونحن نسمي هذه الألفاظ وما أشبهاها الجهات
 كقولنا الإنسان ممكن أن يكتب فإننا نقول ممكن جهة وكذلك قولنا كل
 إنسان بالضرورة حيوان فإننا نقول بالضرورة جهة وكقولنا زيد يجب أن
 يقوم زيد قبيح أن يشتم زيد ينبغى أن يعلم زيد محتتمل أن يفعل كذا كل⁴³
 هذه نسميها جهات ونحن نسمي الفعل الكلمة ونسمي الأفعال الكلم
 فجميع الأسماء التي شرحت معانيها في هذا الفصل خمسة وهي القضية
 الثنائية، القضية | الثلاثية، الكلم الوجودية، الكلمة، الجهة

فصل (د)

وكلّ قضيتين محمولهما واحد بعينه وموضوعهما واحد بعينه غير أن
 إحداها موجبة والأخرى سالبة فنحن نسمي هاتين القضيتين المتقابلتين ونسمي
 الإيجاب والسلب التقابل مثال ذلك قولنا زيد عالم | زيد ليس بعالم أو قولنا
 الإنسان كاتب الإنسان ليس بكاتب فهاتين القضيتين نسميها المتقابلتين وكذلك

37. الثانية 38. الفصل 39. نسمع 40. يتصرف 41. الثانية 42. الثالثة 43. دل

كلتا مائلها فأما إن كان التقابل بين قضيتين من ذوات الأسوار فإن ذلك له اسماً يخصه وذلك أن القضيتين المتقابلتين إن اقترن بكل واحدة منها سور كلتي كقولنا كل إنسان حيوان ولا إنسان واحد حيوان فهاتين القضيتين نسميهما المتضادتين وهذا التقابل نسميه التضاد وإن اقترن بكل واحدة منها سور جزؤي كقولنا بعض الإنسان كاتب بعض الإنسان ليس بكاتب فإننا نسميهما ماتحت المتضادتين وإن اقترن بأحد هما سور كلتي⁴⁶ وبالأخرى⁴⁴ سور جزؤي فإننا نسميهما المتناقضتين وهذا المعنى نسميه التناقض وهذه صنفان الصنف الواحد أن يكون القضية الواحدة موجبة كليةً والأخرى سالبةً جزئيةً كقولنا كل إنسان حيوان ليس كل إنسان حيوان فهاتان متناقضتان والصنف الثاني أن يكون القضية الواحدة سالبة كليةً والأخرى موجبة جزئيةً كقولنا ولا إنسان واحد طائر بعض الإنسان طائر فهاتان أيضاً متناقضتين

ومن المعلوم أن كلتا أوجبت شي لأمر ما أو سلبتة عنه فلا يحلو ذلك الشيء الذي توجبه أو تسلبه من أن يكون ضرورياً لذلك الأمر أو ممكناله أو ممتنعاً عليه مثال ذلك قولنا كل إنسان حيوان فإننا نسمي هذه القضية ضرورية⁴⁶ وإن قلنا كل إنسان طائر سمينا هذه القضية ممتنعة⁴⁷ وإن قلنا بعض الإنسان كاتب سمينا هذه القضية⁴⁷ ممكنة ونحن نسمي الضرورية والممتنع جميعاً اضطرارياً لأننا نقول | الإنسان حيوان باضطرار والإنسان⁴⁸ ليس بطائر باضطرار وإذا قلنا عن زيد مثلاً عند ولادته زيد هذا كاتب أو زيد هذا ليس بكاتب حينئذ | نسمي هذه ممكنة بالحقيقة فإننا إذا قلنا⁴⁹ عن أبي إسحق الصائبي مثلاً في حال وجوده أبو إسحق كاتب فليس نسمي⁴⁹ هذه القضية حينئذ ممكنة بل نسميها قضية مطلقة أو وجودية لأن كل ممكن⁴⁹ إننا هو ممكن على الحقيقة في المستقبل قبل⁴⁹ أن يبرز⁵⁰ الوجود أحد الممكنين أمّا بعد أن أبراز⁵¹ الوجود ما برزه⁵² فقد ارتفع ذلك الإمكان فإن زيد القائم عندما هو قائم فليس القيام⁵³ حينئذ له⁵⁴ ممكننا بل يشبه الشيء الواجب في حقه حينئذ

⁴⁴ ما الأخرى ⁴⁵ yok ⁴⁶ حرورية ⁴⁷ yok ⁴⁸ واز ⁴⁹ yok ⁵⁰ يبر ⁵¹ ابتهز ⁵² ابتهزه ⁵³ yok

فجمله الأسماء التي شرحت معانيها في هذا ⁵⁵ الفصل ثلاثة عشر وهي التقابل ،
التضاد ، المتقابلتان ، المتضادتان ، المتناقضتان ، ما تحت المتضادتان ، القضية
الضرورية ، القضية الممتنعة ، القضية الممكنة ، القضية الاضطرارية ، القضية
المطلقة ، القضية الوجودية | 5 b

فصل (هـ)

كل قضية غير محمولها موضوعاً وموضوعها محمولاً فإن بقيت صادقة
كما كانت سمينا ذلك عكس القضية ونقول ⁵⁶ هذه القضية معكوسة وإن لم تحرز ⁵⁷
الصدق بل كذبت سمينا ذلك انقلاب القضية ونقول هذه قضية مقلوبة مثال
ذلك قولنا ولا إنسان واحد طائر فعكسها ولا طائر واحد إنسان أما قولنا كل
إنسان حيوان فإنك إن قلت بعض الحيوان إنسان كان هذا عكساً صحيحاً لأنه
صادق فأما إن عكستها ⁵⁸ بأن ⁵⁹ تقول كل حيوان إنسان فإن هذا إنقلاب
لا انعكاس ⁶⁰

فجميع الأسماء المشروح معانيها في هذا الفصل أربعة وهي عكس القضية
قاب القضية ، قضية معكوسة ، قضية مقلوبة

فصل (و)

معلوم عند أيسر تأمل ⁶¹ أن كل قضيتين متباينتين لا يلزم عنها شيء
آخر أصلاً كأننا قلنا مثلاً كل إنسان حيوان وكل نار حارة وكل ثلج بارد
وهكذا لو بلغت القضايا المتباينة ما بلغت لا يلزم من مجموعها شيء | آخر فإن اشتركت
القضيتين بنحو ما ⁶² | من الإشتراك حتى يلزم عنها جميعاً قضية أخرى فإن تركيب
تينك القضيتين حينئذ يسمى القياس وكل واحدة من القضيتين حينئذ تسمى
مقدمة والقضية الثلاثية اللازمة عن تأليف تينك المقدمتين تسمى النتيجة
وتسمى أيضا الردف مثال ذلك قولنا ⁶³ كل إنسان حيوان وكل حيوان حساس
فاللزم عن هذا التأليف ضرورة ⁶⁴ هو أن كل إنسان حساس وهذه هي النتيجة

⁵⁵ هذه ⁵⁶ يقول ⁵⁷ بجهر ⁵⁸ عكسها ⁵⁹ بل ⁶⁰ انعكاس ⁶¹ نابل ⁶² ينجوا ما ⁶³ yok
⁶⁴ حرورة

وإذا تأملتَ هذا⁶⁶ المثال الذي مثلنا به تجد أجزاء القياس ثلاثة أجزاء لأنَّ كلَّ قضية جزءان كما بينا محمول وموضوع وقد وقع الإشتراك بين القضيتين بجزء أحد فبقيت ثلاثة أجزاء الجزء المشترك للقضيتين نسميه الحدَّ الأوسط والجزءان المتباينان نسميهما الطرفين ومجموعهما النتيجة فتأمل أيضاً جزء النتيجة فالمحمول في النتيجة هو الذي يسمّى من القياس الطرف الأوّل والأعظم وتلك المقدّمة | من القياس التي فيها هذا الطرف تسمّى المقدّمة الكبرى وموضوع^{6 b} النتيجة هو الذي يسمّى من القياس الطرف الأخير والأصغر والمقدّمة من القياس التي فيها ذلك الطرف الأصغر هي التي نسمّيها المقدّمة الصغرى

فلنعدّ مثالنا ليزيد⁶⁶ الأسماء وضوحاً القياس الذي مثلنا⁶⁶ به هو⁶⁷ كلّ⁶⁸ إنسان حيوان وكلّ حيوان حسّاس ونتيجة هذا القياس كلّ إنسان حسّاس فأجزاء هذا القياس ثلاثة الإنسان والحيوان والحسّاس والحدّ الأوسط منه هو الحيوان والطرفان هما الإنسان والحسّاس والطرف الأصغر والأخير هو الإنسان والطرف الأوّل والأعظم هو الحسّاس والمقدّمة الصغرى هي قولنا⁶⁹ كلّ إنسان حيوان والمقدّمة الكبرى هي قولنا كلّ حيوان حسّاس وقد تبينت معاني هذه الأسماء وهي أوكّد الأسماء التي ينبغي معرفتها في صناعة المنطق

فجميع الأسماء التي تبينت معانيها في هذا الفصل أحد عشر أسماء | وهي^{CE 23E}

القياس، المقدّمة، النتيجة، الردف | الحدّ الأوسط، الموضوع، الطرف الأوّل، الطرف⁷⁰ الأعظم، الطرف الأخير، الطرف الأصغر، المقدّمة الكبرى، المقدّمة الصغرى

فصل (ز)

ومما قدّمنا تبين⁷⁰ أنّ الإشتراك الواقع بين المقدّمتين يكون على أحد ثلاث أنحاء إمّا أنّ يكون الحدّ الأوسط موضوعاً في إحدى المقدّمتين محمولاً في الأخرى كما مثلنا في قولنا كلّ إنسان حيوان وكلّ حيوان حسّاس وكلّمنا ألف بهذا النحو من التأليف نسميه الشكل الأوّل من القياس وإمّا أن يكون الحدّ الأوسط محمولاً في المقدّمتين جميعاً كقولنا كلّ إنسان حيوان ولا طائر واحد حيوان وكلّمنا يركب هذا التركيب نسميه الشكل الثاني من أشكال القياس

⁶⁶ هذه ⁶⁷ yok ⁶⁸ yok ⁶⁹ mükerrer ⁷⁰ قلنا بن

وإما أن يكون الحد الأوسط موضوعاً في المقدمتين جميعاً كقولنا كل حيوان⁷⁴
حساس بعض الحيوان أبيض وكلما يركب بهذا التركيب نسميه الشكل الثالث
من القياس فقد تبين⁷⁵ أن أشكال القياس ثلاثة

و اعلم أن ليس كل قضيتين اشتراكاً بحدّ وسط على أحد هذه
الثلاث أنحاء | صار من ذلك التركيب قياس ولا بدّ بل الذي تقتضيه القسمة
أن في كل شكل من ثلث الأشكال يقع فيه ستة وثلثين اقتراناً فيكون
مجموع ما في الثلث اشكال مائة إقتراناً وثمانية إقترانات والتي هي
مقائيس⁷⁶ بالحقيقة وتنتج في هذه الإقترانات أربع عشر إقتراناً كل إقتران منها
يسمى ضرباً منها أربعة أضرب في الشكل الأول وأربعة في الشكل الثاني
وسبعة أضرب في الشكل الثالث وقد رتبوها حتى يقول مثلاً هذا القياس هو
الضرب الرابع من الشكل الأول وهذا القياس هو الضرب الثالث من الشكل
الثاني وهذا القياس هو الضرب⁷⁴ الخامس من الشكل الثالث وكلما سوى
هذه الأربع عشر ضرباً من الإقترانات أعني الأربعة وتسعين إقتراناً الباقية ليست
هي مقائيس لأنها لا يلزم شيء آخراً لإضطراراً | فأما الدليل على بطلان تلك
وثبات هذه الضروب ومعرفتها هو جزء⁴⁷ كبير من صناعة المنطق وليس هذا
غرض هذا القول وهذه الأربع عشر ضرباً من المقائيس تسمى المقائيس
الحملية |

فأما المقائيس الشرطية فإنها ضربان شرطي متصل وشرطي منفصل
فالقياس الشرطي المتصل كقولنا إن كانت الشمس طالعة فالوقت نهار ثم
يستثنى⁷⁵ ويقول لكن الشمس طالعة فيلزم أن يكون الوقت نهار وكل قياس
يؤلف هكذا يسمى شرطياً متصلاً والقياس الشرطي المنفصل كقولنا هذا
العدد إما زوج وإما فرد و قولنا هذا الماء إما حار وإما بارد وإما⁷⁶ فاطر
ثم يستثنى⁷⁷ ويقول في المثال الأول لكنه فرد فيلزم أن لا يكون زوج أو يستثنى⁷⁸
في المثال الثاني فيقول لكن هذا الماء حار فيلزم أن لا يكون بارداً ولا فاتراً
وكل قياس مؤلف هكذا يسمى قياساً شرطياً منفصلاً وضروب المقائيس

71 انسان 72 بين 73 مقابلتين 74 الشكل، 75 مسمى 76 واما رم 77 مسمى 78 مسمى

الشرطية المنتجة خمسة ضروب المتصل ضربان و المنفصل ثلاثة ضروب ودلائل ذلك وأمثله ليس هو غرض هذا القول

ولأهل هذه الصناعة نوع من أنواع القياس يسمونه⁸⁰ قياس الخلف وذلك إننا إذا أردنا تصحيح قضية ما فأتينا بقياس من أحد المقائيس | 8 b الحملية فانتج لنا القضية التي أردنا أن نعلم صحتها فإننا نسمى ذلك القياس الحملية المستقيم فإن صححت تلك القضية بطريق آخر وهو أن يفرض نقيض⁸¹ القضية التي تزيد أن نعرف صحتها ويركّب قياس برهن به كذب ذلك النقيض الذي فرضناه فنقيض ذلك الذي فرضناه هو الصادق بلاشك وهي القضية التي تزيد أن نبين صحتها فهذا القياس الذي بين لنا كذب نقيض القضية التي تزيد صحتها نسميه⁸² قياس الخلف

ولنا نوع آخر من القياس نسميه قياس الإستقراء وهو أن يكون قضية 24 b ما تصفحت جزؤياتها فصحت بالإستقراء بعض جزؤياتها فناخذ تلك القضية كليةً ونجعلها مقدّمة قياس

ولنا قياس آخر نسميه قياس التمثيل وهو أن نجد شيئين متشابهين⁸³ في معنى ما ونجد حكماً ما ثابتاً في أحد الشيئين فنحكم بذلك الحكم على الشيء الآخر مثاله أن يسأل سائل هل السماء مصنوعة فنقول نعم دليل ذلك أن

السماء جسم والحائط جسم والحائط مصنوع فالسماء إذاً مصنوعة فهذا هو 9 a قياس التمثيل فإن استدلنا على كون السماء مصنوعة بأن نستقرى الأجسام التي دون السماء كليها⁸⁴ أو معظمها فنجدها مصنوعة فننقل الحكم للسماء فإننا نسمى ذلك قياس الإستقراء مثاله أن نقول الجسم هو الخزانة والكرسي والطشت وما مائل ذلك والخزانة والكرسي والطشت وما مائلها مصنوعة والسماء من جلة الأجسام فهي مصنوعة فهذا هو قياس الإستقراء

ولنا مقائيس أخرى نسميها المقائيس الفقهية ولا وجه لذكرها فيما نحن

سبيله

فجملة ما تضمنه هذا الفصل شرح معاني اثني عشر اسم وهي الشكل الأول من القياس، الشكل الثاني منه، الشكل الثالث، ضروب أشكال القياس، المقائيس

79 yok 80 لسمونه 81 بعض 82 لسمه 83 متشابهين 84 دلها

الحملية، المقائيس الشرطية، الشرطي المتصل، الشرطي المنفصل، القياس الحملتي
المستقيم، قياس الخلف، قياس الإستقراء، قياس التمثيل

فصل (ح)

9 b القضايا التي تعرف ولا تحتاج إلى دليل على صحتها أربع أصناف المحسوسات
كمعرفتنا أن هذا أسود وهذا حلو وهذا حارّ والمعقولات الأول كمعرفتنا أن
الكل أعظم من الجزء وأنّ الإثنين عدد زوج وأنّ الأشياء المساوية لشيء
واحد بعينه كلّها متساوية والمشهورات كمعرفتنا بأنّ كشف العورة قبيح
ومجازاة المحسن بالإفضال جميل والمقبولات وهو كلّها يقبل عن واحد مرتضاً
أو جماعة مرتضيين لأننا إنّما نطلب الدليل على كون ذلك الذي يقبل منه
صادقاً على العموم ولا يطلب الدليل على كلّ قوله بقولها بل يتلقا ذلك بالقبول
لا غير إذ قد صحّ صدقه على العموم في كلّها تجربته⁸⁵

فأما المحسوسات والمعقولات فلا اختلاف فيها بين السالمى الحواس والفطر
من نوع الإنسان ولا تفاصيل فيها في اليقين بها .

10 a وأما المشهورات ففيها اختلاف و تفاصيل فإنّ ثم قضايا شهرت عند أمة
ولم تشهر عند أمة أخرى وكلّما كان الأمر مشهور عند أمم كثيرة كان التصديق
به أقوى وكذلك المقبولات قد يكون المقبول عند قوم غير المقبول عند آخرين
و كلّما ادرك بحاسة سالمة فإنّ الحاصل منه يقين بلاشكّ وكذلك المعقولات
كلّها الأول والثواني يقينية أعنى بالمعقولات الثواني كالأشكال الهندسية والحسابات
الهيأة⁸⁶ فإنّ ذلك كلّها معقول يقيناً لأنه يتبين بمقدّمات يستند آخرها للمعقولات
الأول وكذلك كلّها أخرجته التجربة كاسهال الحمودة للبطن و امسك العنص
له فإنّ هذا أيضاً وكلّما شابهه يقين وكلّما يحصل معرفة بأحد هذه الطرق
فان أهل المنطق يسمّون تلك القضية الحاصلة بأحد هذه الثالث طرق يقينية .

وبعد هذه التوطئة فليعلم أن كلّ قياس يكون مقدّماته جميعاً يقينية فانا
نسمّيه القياس البرهاني واستعمال هذه المقائيس ومعرفة شروطها التي نسمّيناها
صناعة البرهان ومتى كانت مقدّمات القياس أو أحدها مشهورة | سمّيناها قياساً
10 b

⁸⁵ محرّه ⁸⁶ الهيا

جدليا واستعمال هذه المقاييس ومعرفة شرائطها هي صناعة الجدل ومتى كانت مقدّمات ذلك القياس أو أحدها مقبولة مميّناه قياساً خطابياً واستعمال هذه المقاييس ومعرفة طرقها هي صناعة الخطابة وهنا نوع آخر من المقاييس يستعمل فيها مغالطة وتمويه | يسمّى تلك المقاييس التي تكون مقدّماتها أو أحدها CE 25 b مقدّمة غولط⁸⁷ بها أو غلط فيها أو موّه فيها نوع من انواع مقائيس سوفسطائية واستعمال هذه المقائيس ومعرفة الطرق التي بها يغالط ويموّه تسمّى الصناعة السوفسطائية .

وقد تحسن الأشياء وتميحه بالتشبيه والمحاكاة لاغير وكلّ قياس يكون فيه مقدّمة أخذت على جهة التشبيه والمحاكاة فنحن نسمّيه قياساً شعرياً⁸⁸ والصناعة التي تستعمل هذه المقائيس وتعرف طرق المحاكاة والتمثيل التي تستعملها تسمّى صناعة الشعر |

11 a

واعلم أن للمقائيس البرهانية شروطا لاوجه في هذا القول لذكرها ولكن بالجملة فان المقائيس البرهانية لا يستعمل فيها التمثيل بوجه ولا الاستقراء الا بشرائط فأما صناعة الجدل فإنها تستعمل الاستقراء مطلقاً وصناعة الخطابة تستعمل قياس التمثيل وكذلك تظهر من مقائيسها مقدّمة وتميحي أخرى لأسباب⁸⁹ ويسمى عندنا هذا المعنى الظاهر⁹⁰ .

فجملة الأسماء التي شرحت معانيها في هذا الفصل سبعة عشر أسماء وهي المحسوسات ، المعقولات الأولى ، المعقولات الثواني ، المشهورات ، المقبولات ، قضية يقينية ، القياس البرهاني ، صناعة البرهان ، القياس الجدلي⁹¹ ، صناعة الجدل ، القياس⁹² الخطابي ، صناعة الخطابة ، القياس السوفسطائي ، صناعة السوفسطائية ، القياس الشعري ،⁹³ صناعة الشعر⁹⁴ ، الظاهر .

فصل (ط)

أسباب الموجودات أربعة : المادّة والفاعل والصورة والغاية مثال ذلك في الأمور الصناعية الكرسي مثلا مادّته الخشب وفاعلُه النجار | وصورته 11 b التريبع إن كان مربعاً أو التثليث إن كان مثلثاً أو التدوير إن كان مدوراً وغايته

87. غولط 88 سويّا 89 لا سنان 90 الظاهر 91 الجدل 92 صناعة القياس 93 السورى 94 السور

الجلوس عليه وكذلك السيف⁹⁶ مثلاً مادته الحديد وفاعله الحداد وصورته
الإستطالة وقلّة العرض وحده الطرفين وغايته أن يقتل به وهذه الأربعة أسباب
هي بيّنة واضحة | في الأمور الصناعية كلّها لأن كلّ صانع إنما يشكّل ذلك
الشكل الذي صنع في مادة ما خشباً كانت أو حديداً أو نحاساً أو شمعاً أو زجاجاً
من أجل قصد ما يقصد بتلك الآلة وهكذا هو الأمر في الموجودات الطبيعية
ينبغي أن يطلب فيها هذه الأسباب بعينها غير إننا لا نسمّي الشكل والتخطيط
في الأمور الطبيعية صورةً وانما نسمّي صورةً في الأمور الطبيعية المعنى المقوم
لذلك النوع الخاص به الذي لو قدرت ارتفاعه من ذلك الشيء لَمَا كان ذلك
الشيء من أشخاص ذلك النوع مثال ذلك الانسان من الأمور الطبيعية مادته
هي الحيوانية وصورته القوة الناطقة وغايته ادراك | المعقولات وفاعله هو الذي
أعطاه الصورة أعني تلك القوة الناطقة لأن معنى الفاعل عندنا انما هو موجود
الصور في المواد وهو الله - عز وجل - ولو على رأى الفلاسفة غير انهم يقولون :
هو الفاعل البعيد ويطلبون لكلّ موجود محدث فاعله القريب اذ هذه الأسباب
الأربعة منها قريبة ومنها بعيدة مثال ذلك في الفاعل انزال⁹⁷ أن يجاراً⁹⁸
كبيراً صعّد من العرض فحرك الهوى حركةً حدثت بريحا عاصفة فعند
هبوب تلك الريح القوية كسرت جذع نخلة فوقع على حائط فهدمه فوقع من
ذلك الحائط عند تهدمه حجر على ذراع زيد فكسره فالفاعل القريب الكاسر
للذراع هو الحجر والفاعل البعيد صعود البحار والريح وجذع النحل فاعلان
أيضاً للكسر أحدهما أقرب من الآخر مثال ذلك في المادة هذا زيد مادته
القريبة هي أعضاء جسده والمادة التي هي أبعد منها هي الأخلاط الأربعة التي
تكونت⁹⁹ منها الأعضاء والمادة التي هي أبعد من هذه هي الأغذية التي | منها
تكونت الأخلاط ومعلوم أن أصل كلّ غذا¹⁰⁰ هو نبات الأرض والمادة التي
هي أبعد من هذه هي الماء والهوى والنار والأرض التي من مجموعها يكون
النبات وهذه الإربعة هي التي نسمّيها كلّ أحد الأستقصات والمادة التي هي
أبعد من هذه الأستقصات هو الشيء المشترك لهذه الأربعة الذي¹⁰⁰ نسبتها إليها

⁹⁶ السيف ⁹⁷ ابرار ⁹⁸ حار ⁹⁹ يكون ¹⁰⁰ غد ¹⁰⁰ التي

نسبة الشمع لما يعمل من الشمع أو نسبة الذهب لكل ما يصاغ من الذهب إذ تبرهن أن هذه الاستقصات الأربعة يستحيل بعضها لبعض ويتكوّن بعضها من بعض فلها بلا محالة شيء مشترك هو مادتها وهذا الشيء المشترك للاستقصات الأربعة الذي يعقله ضرورة¹⁰¹ هو الذي نسميه المادة الأولى واسمه في اللغة اليونانية¹⁰¹ الهبولي وكثيراً¹⁰² ما يسميه الأطباء والفلاسفة العنصر وعلى هذا الترتيب بعينه نفعل في الصورة والغاية حتى تبيين الغاية القريبة من الغاية البعيدة وكذلك الصورة الأولى والصورة الآخرة .

فجملة الأسماء المشروح معناها في | هذا الفصل عشر أسماء وهي المادة ، 13 a
الفاعل ، الصورة ، الغاية ، الأسباب القريبة ، الأسباب البعيدة ،
الاستقصات¹⁰³ ، المادة الأولى ، الهبولي ، العنصر .

فصل (ى)

إذا لاحظنا بأذهاننا المعنى العام الذي¹⁰⁴ يعمّ عدة أشخاص وهو مقوم لذات كل واحد منها سمياً نوعاً والمعنى العام الذي يعمّ نوعين فما زاد ويكون مقوماً لهما نسميه جنساً والمعنى الذي به يتميز النوع عن غيره ويكون ذلك المعنى المقوم له نسميه فصلاً وكلما يوجد لجميع أشخاص النوع دائماً ولا يكون مقوم¹⁰⁵ لذلك النوع نسميه خاصة والمعنى الذي يوجد لأكثر من ذلك النوع أو لأقل¹⁰⁶ منه نسميه عرضاً فهذه الخمسة هي المعاني الكلية على ما أحصاها القدماء مثال ذلك قولنا الإنسان أو الفرس أو العقاب فإن كل واحد من هذه نسميه نوعاً وكل واحد منها يعمّ أشخاص ذلك النوع كزيد وعمرو ومن أشخاص الإنسان ونسمى الحيوان جنساً لكونه يعمّ عدة أنواع¹⁰⁷ |
كالإنسان والفرس والعقاب وغيرها ونسمى النطق فصلاً للإنسان لأنه يفصل نوع الإنسان يميزه عما سواه وهذا النطق أعنى القوة التي بها يتصور المعقولات هو المقوم بحقيقة الإنسان وكذلك يجب أن يبحث عن¹⁰⁷ كل نوع ونوع حتى يعلم فصله المقوم له ونسمى الضحك خاصة للإنسان لأنه يوجد

101 اثوابه¹⁰² كسراً 103 الاستقصار¹⁰⁴ أي 105 مقوماً¹⁰⁶ أقل¹⁰⁷ yok

لجميع اشخاصه دائماً ولا يوجد ذلك النوع آخر غير نوع الانسان وكذلك عرض الصدور وانتصاب القامة و عرض الأظفار كل واحد من هذه نسميه خاصة للانسان لأنه لا يوجد إلا لنوع الانسان وحده ويوجد لجميع أشخاصه بالطبع وكذلك يوجد لكل نوع ضرورة خاصة واحدة أو عدة خواص .

والمعنى الكلى الذى نجده أعم من النوع أو أحض منه نسميه عرضاً كالحركة للانسان فانها أعم من النوع أو السواد فيه فإنه أخص منه إذ ليس كلته أسود ويوجد السواد أيضاً لغير الإنسان فهو أعم منه فنسمى السواد¹⁰⁸

والحركة وما مثلها عرض والعرض ضربان منه عرض دائم فى موضوعه¹⁰⁹ 14 a

غير مفارق له كالسواد للقار والبياض للثلج والحرارة للنار ومنه عرض هو مفارق كالقيام والعود لزيد أو الحرارة للحديد والحجر ويبن هو أن¹¹⁰

كما أن الحيوان يعم أنواع الحيوان كلها كذلك النبات يعم أنواع النبات كلها فالنبات أيضاً جنس وكذلك الثنى الذى يعم النبات والحيوان وهو الجسم المغتذى نسميه جنساً وكما أن الجسم المغتذى يعم¹¹¹ الحيوان والنبات وهو

جنس كذلك الجسم الغير مغتذى¹¹² يعم¹¹³ السماء والكواكب والأستقصات¹¹⁴ والمعادن وهو أيضاً جنس آخر وإذا قلنا الجسم مطلقاً فهو يعم الكل وليس

ثم أعم منه ونحن نسمى الجسم أيضاً الجوهر ونسمى الجسم مطلقاً الجنس العالى ونسمى الإنسان والفرس والعقاب والنخلة والحديد وأمثالها الأنواع الاخيرة لأنه ليس تحت كل نوع منها غير أشخاص ذلك النوع ونسمى الحيوان

جنساً متوسطاً أو نوعاً متوسطاً لأنه جنس بالاضافة إلى ماتحته من أنواع 14 b

الحيوان وهو نوع باضافته إلى الجسم المغتذى الذى فوقه الذى يعمه ويعم النبات وكذلك النبات أيضاً كونه جنس متوسط لما تحته ونوع متوسط لما فوقه ونسمى الحيوان والنبات الأنواع القسيمة أو الأجناس القسيمة أو جنس الجسم المغتذى ينقسم إلى الحيوان والنبات لا غير .

واعلم أن الأجناس العالية لجميع الموجودات على ما بين أرسطو عشر أجناس فالجنس الأول الجوهر والجنس الثانى الكم والجنس الثالث الكيف

108 yok 109 موعه 110 yok 111 نعم 112 المفيدى 113 نعم

والجنس الرابع الاضافة والجنس الخامس المتى والجنس السادس الأين¹¹⁵ والجنس السابع الوضع والجنس الثامن مقولة له والجنس التاسع أن يفعل والجنس العاشر أن يتفعل .

وهذه العشر الأجناس الواحد منها وهو الأول هو الجوهر والتسعة أعراض ولكل واحد منها أنواع متوسطة وأنواع متأخرة وأشخاص وفصول |^{15 a} وخواص وهذه العشرة الأجناس العالية هي التي نسمي المقولات والكلام على هذه المقولات وجميع لواحقها وأمثلة أجناسها المتوسطة وأشخاصها مما لا يليق بهذا القول الذي¹¹⁶ نحن¹¹⁵ سيبه¹¹⁶ وهو أول كتاب من كتب المنطق وهو يشتمل على المعقولات المفردة المدلول عليها بالألفاظ المفردة والكتاب الثاني من كتب المنطق وهو¹¹⁷ يشتمل على المعقولات المركبة والألفاظ المركبة وهو كتاب العبارة والكتاب الثالث هو كتاب القياس وقد تقدم ذكر معنى القياس وأشكاله وضروره وهذه الثالث كتب¹¹⁷ هي كتب عامة¹¹⁸ لما¹¹⁹ يأتي بعدها من الكتب الخمسة الباقية وأول كتاب من الكتب الخمسة وهو الكتاب الرابع كتاب البرهان والكتاب الخامس كتاب الجدل والكتاب السادس كتاب الخطابة والكتاب | السابع كتاب السوفسطائية والكتاب الثامن كتاب الشعر^{CE28 a} وقد تبين أغراض هذه الكتب الخمسة .

ومنى شرحنا معنى اسم نوع من هذه الانواع بأن يذكر جنسه وفصله | سميًا ذلك حداً وإن شرحناه بجنسه وخاصة من خواصه سميًا ذلك رسماً^{15 b} مثاله قولنا في حدّ الإنسان هو حيوان ناطق فالحيوان جنسه والناطق فصله وقد نجد الإنسان أيضاً بأنه حيوان ناطق مائت ويكون المائت هو الفصل الأخير الذي يفصل بينه وبين الملائكة وإن شرحنا اسم الإنسان بأن نقول هو حيوان عريض الصدر أو نقول هو حيوان منتصب القامة هو حيوان ضحكاً فلنا نسمي هذه رسوماً وكذلك قد نشرح الاسم ونميزه بجنسه وأعراضه كقولنا في شرح اسم الإنسان هو حيوان يكتب¹²⁰ أو¹²⁰ هو حيوان¹²⁰ يبيع ويشترى وهذه أيضاً نسميها رسماً .

¹¹⁴ الاستصار¹¹⁵ الايز¹¹⁶ is-ce de yok. وهو¹¹⁷ هي كتب¹¹⁸ العامة¹¹⁹ لما¹²⁰ yok

فجملة الأسماء التي شرحت معانيها في هذا الفصل سبع عشر أسماؤها وهي الجنس، النوع، الفصل، الخاصة، العرض، العرض اللازم، العرض المفارق، الجنس العالی، النوع الأخير، الأنواع المتوسطة، الأجناس المتوسطة، الأجناس القسيمة، الأجناس العالیة، المقولات، الجوهر، الحد، الرسم | وذكرنا العشر مقولات ولم نشرح منها غير معنى مقولة الجوهر إذ شرح البقية يصعب جداً على المبتدئ ويطول طولاً¹²¹ يكاد لا يفهم منه شيء إلا بتوقيف وتعليم بليغ وكان القصد بهذه الفصول أن تفهم كل من قرأها شرح معاني تلك الأسماء المشروحة¹²² فيها

فصل (يا)

كلما يوجد لشيء¹²⁰ ما دائماً كتزول الحجر إلى أسفل ولزوم موت الحيوان عند ذبحه نسميته ما بالذات وكذلك الذي يوجد على الأكثر نقول إنه ذاتي أيضاً كقولنا كل إنسان ذو خمس أنامل بالذات وإن كان قد يوجد ذوست أنامل وكذلك كلما يوجد في زمان ما على الأكثر كوجود البرد في زمان الشتاء والحر في زمان الصيف فإن هذا أيضاً يقال فيه إنه بالذات وبالجملة الأمور الطبيعية كلها وإن كانت أكثرية فإنها ذاتية وكلما وجوده على الأقل فيقال فيه إنه بالعرض كمن يحفر أساساً فيجد مالا وبالجملة الأمور الإنفاقية | كلها الغير المقصودة كانت من الإنسان أو من غير الإنسان يقال على كل ما وجد منها أنه كان بالعرض فهذا معنى ما بالذات ومعنى ما بالعرض .

وكل صفة يوصف بها شيء ما وتلك الصفة موجودة في ذلك الشيء عند وصفه فإننا نقول¹²⁴ في تلك الصفة إنها موجودة بالفعل فاذا وصفت الشيء بصفة غير موجودة فيه الآن لكنه مستعد مهيا لتتحصل له تلك الصفة فإننا نقول إن تلك الصفة له بالقوة مثاله قولنا في قطعة حديد هذه سيف فإنها مستعدة لتكون سيفاً فهي سيف بالقوة وليس قطعة اللبد أو الجلد كذلك ففرق كبير بين عدم معنى السيفية من قطعة حديد وبين عدم معنى السيفية من قطعة الجلد كذلك قولنا في الصبي عند ما يولد هذا كاتب معناه انه كاتب بالقوة البعيدة وقولنا

121 محولا 122 المشروحات 123 كشيء 124 فنقول

في الذي قد ترعرع قبل أن يشرع في التعلم أنه كاتب بالقوة فإنها قوة أقرب من الأولى وقولنا فيه عند تعلمه أنه كاتب بالقوة فإن هذه قوة أقرب مما قبلها | وقولنا¹²⁵ في من¹²⁶ مهر في الكتابة عند نومه أنه كاتب^{17 a} بالقوة فإن هذا أقرب أيضاً من تلك وقولنا فيه وهو يقضان وأمامه القلم والدواة والقرطاس إنه كاتب إنما ذلك أيضاً كاتب بالقوة ولكنه كاتب بالقوة القريبة جداً وليس نسميه كاتب بالفعل إلا عند ما يكتب وهكذا كلما أشبه ذلك وإنما طولنا في تبين هذا المعنى لأن الفلاسفة يقولون كل من لم يفرق بين ما بالقوة وما بالفعل وبين ما بالذات وما بالعرض وبين الأمور الوضعية | الاصطلاحية^{CE 29 a} وبين الأمور الطبيعية وبين المعنى الكلي والشخصي فإنه غير مخاطب .

الشيئان الذان إذا وجد أحدهما في موضوع إرتفع وجود الآخر فلنا نسميهما ضدان كالحرارة والبرودة والرطوبة واليبوسة ومن الأضداد ما بينهما متوسطات كالخار والبارد فإن بينهما الفاتر ومنها مالا واسطة بينهما كالزوجية والفردية في العدد لأن كل عدد إما زوج وإما فرد وإذا كان شيئان لا يمكن اجتماعهما معا في موضوع واحد^{17 b} غير أن أحدهما وجود شيء ما والآخر إرتفاع ذلك الوجود فلنا نسمي الموجود منها ملكة ونسمي إرتفاع ذلك الوجود¹²⁹ عندما فنحن نقول في العمى والبصر إن البصر ملكة والعمى عدماً ولا نقول فيها أنها ضدان كما نقول في الحرارة والبرودة¹²⁷ لأن الحرارة والبرودة خطهما في الوجود سوى وليس الحرارة متمكنة الوجود أكثر من البرودة ولا البرودة متمكنة الوجود أكثر من الحرارة وليس كذلك البصر¹²⁸ والعمى¹²⁸ وهنا يفرق بين العدم والملكة وبين الضدين وكذلك قولنا العلم والجهل نقول العلم ملكة وعدم تلك الملكة هو¹²⁹ الجهل وهكذا الغنى والفقر ووجود الشعر في الرأس والصلع ووجود الأسنان في الفم والدرد والكلام والبكمة كل هذه نسميها ملكة وعدم ولا يوصف بعدم من الأعدام إلا¹³⁰ من¹³⁰ في طبيعته أن يوجد له تلك الملكة المقابلة لذلك العدم لأننا لا نقول | عن الحائط انه جاهل أو أعمى أو أبكم فهذا معنى الملكة والعدم^{18 a} في اصطلاحنا .

فيمين¹²⁶ yok¹²⁷ البرودة¹²⁸ العمى والبصر¹²⁹ yok¹³⁰ الامر

ومن الأسماء ما إذا سمعها انفهم لك معناها الذي يدلّ عليه في تلك اللغة
 من غير أن يحتاج إلى مقايضة بين ذلك المعنى | وبين شيءٍ آخر كقولنا الحديد ce 29 b
 والنحاس والطعام والشراب والقعود والقيام وما أشبه ذلك ومن الأسماء
 مالا يتحصّل لك منها ذلك المعنى المدلول عليه بذلك الاسم إلا بالمقايضة بينه
 وبين شيءٍ آخر كقولنا الطويل والقصير فإنه لا يتحصّل في الذهن معنى كون هذا
 الطويل إلا بمقايسته إلى ما هو أقصر منه ¹³¹ ولا يتصور أن هذا قصير حتى يحصر
 في أذهاننا أطول منه فهذه النسبة التي بين الطويل والقصير وما شابهها نسميها
 نحن الإضافة ونسمى كلّ واحد منها المضاف ونسميها جميعاً المتضائف وكذلك
 الفوق والتحت والنصف والضعف والقبل والبعد والمساوي والشريك 18 b
 والصديق والأب ¹³² والابن ¹³³ | والعبد والمولى كلّ هذه واشباهها نسمى كلّ
 واحد منها المضاف لأنه لا يتحصّل المعنى بالذهن إلا بمقارنة ومقايضة بينه وبين شيءٍ
 آخر وتلك النسبة التي بينها هي التي نسميها الإضافة واما ذلك المعنى الذي
 يسميه نحوي العرب مضاف كغلام زيد وباب الدار فانا نحن نسمى ذلك الاسم
 المائل وكما نقول في السالبة والموجبة متقابلتان كما تقدّم كذلك نقول في كلّ عدم
 وملكة وفي كلّ ضدّين وفي كلّ متضائفين أنها متقابلان .

فجملة الأسماء المشروحة معانيها في هذا الفصل ستّة عشر أسماء وهي
 ما بالذات ، ما بالعرض ، الأمور الذاتية ، الأمور العرضية ، ما بالقوة
 ما بالفعل ، القوة القربية ، القوة البعيدة ، الضدان اللذان بينهما متوسط ، الضدان
 اللذان لا واسطة بينهما ، الملكة ، العدم ، العصافّة ¹³³ ، المضاف ، المتضائفان ،
 المتقابلان .

فصل (يب)

يقال عندنا أن الشيء أقدم من شيءٍ آخر على خمس أنحاء أحدها التقدم
 بالزمان كقولنا موسى أقدم | من عيسى والثاني التقدم بالطبع كالحيوان ¹³⁴ و ¹³⁴
 الإنسان ¹³⁴ فإنك إن قدرت | إرتفاع الحيوان بطل وجود الإنسان وإن قدرت إرتفاع ce 30 a
 الإنسان لم يبطل وجود الحيوان فنحن نقول الحيوان أقدم من الإنسان بالطبع

¹³¹ yok ¹³² الابن والأب ¹³³ المضاف ¹³⁴ كالإنسان والحيوان

والإنسان متأخر عن الحيوان بالطبع والثالث التقدّم بالمرتبة لشخصين من إنسان أحدهما أن يجلس قريب من السلطان والآخر أبعد منه فنقول هذا يتقدم هذا بالمرتبة والرابع التقدّم بالشرف وهو¹³⁵ أكمل الشيتين أفضلها إمّا في نوع واحد بعينه أو في نوعين مختلفين مثال ذلك طيبان أو نحويان أحدهما أعلم من الآخر فإننا نقول في الأعلّم منها إنه الأقدم في تلك الصناعة بالشرف ولذلك إن اختلفت الأنواع مثل أن يكون رجل حكيم وإن لم يكن مبرز في الحكمة ورجل آخر راقص ماهر في الرقص فإننا نقول في ذلك الحكيم أنه متقدّم للراقص بالشرف لأن صناعة الحكمة تتقدّم صناعة الرقص | بالشرف والخامس الأقدم بالسبب^{19b} وهو أن يكون شيتان متكافيان في الوجود ولا يوجد أحدهما دون الآخر غير أن أحدهما سبب لوجود الآخر فإننا نقول في السبب إنه أقدم من المسبب كما نقول إن طلوع الشمس أقدم من كون النهار وعلى إنها جميعاً معاً إذ طلوع الشمس هو السبب في وجود النهار ونحن نقول في الشيتين انهما معاً في الزمان إذا كانا موجودين في آن واحد ونقول فيها أنها معاً في المكان إذا كانا في موضع واحد وكذلك كل شيتين يكون بعدهما جميعاً من مبداء معين بعدا واحداً فإننا نقول إنها معاً في المرتبة وكل شيتين متكافيين في لزوم الوجود ولا يكون أحدهما سبباً للآخر فإننا نقول فيها إنها معاً في الطبع كالضعف والنصف وكذلك كل متضائفين معاً من جهة الإضافة فجميع الأسماء التي شرحت معانيها في هذا الفصل | تسعة أسماء^{cr 30 b} وهي المتقدّم بالزمان، والمتقدّم بالطبع، والمتقدّم بالمرتبة، والمتقدّم بالشرف والمتقدّم | بالسبب معاً في الزمان معاً في المكان معاً في المرتبة معاً بالطبع.^{20 a}

فصل (يح)

اللفظة التي يسميها نحوي العرب الفعل هي التي نسميها نحن الكلمة وقد ذكرنا ذلك ونسب الحرف الأداة والإسم منه ما نسميه اسماً مستقيماً ومنه ما نسميه اسماً مائلاً قال أبو نصر الفارابي قد اتفق¹³⁶ في لسان العرب أن كل اسم اعرابه الرفع هو الذي يسميه أهل صناعة المنطق الإسم المستقيم وكل اسم محفوض

أومنصوب هو الذي يسميه أهل صناعة المنطق الاسم المائل فهذا كلام أبي نصر
 وأما الاسم الذي نسميه غير المحصل فهو اسم مركب من حرف لا والملكة كقولك
 لا بصير ولا عالم ولا متكلم والأسماء التي يسميها نحوبي العرب أسماء الفاعلين
 والمفعولين هي التي نسميها نحن الاسماء المشتقة والتي يسمونها النحويون المصادر
 نسميها نحن المثال الأول والأسماء التي يسمونها الضمائر نحو أنا وأنت وذلك
 والهاء والكاف والياء في غلامه وغلارك وغلارك | فإننا نحن نسميها كلها
 الخوالف ونسميها أيضاً الكنايات ونسمي النعت والمنعوت قولاً ركب تركيب
 تقييد واشترط كقولنا زيد الكاتب وعمرو الأبيض وكذلك الإسم المضاف
 والمضاف اليه تلك الإضافة النحوية نسمي أيضاً قولاً ركب تركيب تقييد
 واشترط وأما القول الجازم فإننا نسميه قولاً ركب تركيب اخبار.

والأسماء في كل لغة ينقسم قسمة ضرورية إلى ثلاثة أجناس إما متباينة وإما
 مرادفة أو مشتركة وذلك أن المعنى الواحد إذا كانت له أسماء كثيرة فهي¹³⁷
 مترادفة وإذا كان له اسم واحد لمعاني كثيرة¹³⁷ فذلك هو الاسم المشترك وإذا كانت
 أسماء متغايرة لمعاني متغايرة كل معنى له اسم يخصه فتلك هي الأسماء المتباينة مثال ذلك
 في العربية قولنا الجمل والبعير لهذا النوع من الحيوان | بعينه و اسم السيف والحسام
 لهذه الآلة¹³⁸ بعينها فإن هذه أسماء مترادفة وكونهم¹³⁹ يسمون العين الباصرة
 ومنبع الماء عيناً فإن هذا اسم مشترك وتسمينهم | الماء والنار والشجرة فإن هذه
 أسماء متباينة وهكذا جميع الأسماء الشبيهة بهذه الأسماء المشتركة ينقسم ستة
 أقسام منها المشتركة المحضة الاشتراك ومنها المتواطئة ومنها المشككة ومنها
 ما يقال بعموم وخصوص ومنها مستعارة ومنها المنقولة .

فالإسم المحض الاشتراك هو الإسم المقول على ذاتين لا إشتراك بينهما
 في معنى أصلاً من أجله اشتركا في هذه الإسمية كإسم العين المقول على الحاسة
 الباصرة ومنبع الماء وكإسم النجم المقول على الكوكب والنبات الذي لاساق له .
 والإسم المقول بتواطؤ هو أن يكون معنى ما مقوم لذاتين أو أكثر فيقال
 ذلك الإسم على كل واحد من تلك الذوات من أجل المعنى الذي اشتركت فيه

تلك الذوات الذى ذلك المعنى مقوم لجوهر كل ذات منها كاسم الحيوان المقول على الانسان والفرس والعقاب والسمكة لأن معنى الحيوانية الذى هو الاغتذاء والحس موجود | فى كل واحد من هذه الأنواع ومقوماً له وهكنا اسم كل جنس ^{21 b} مقول على الأنواع التى تحته بتواطوء وكذلك كل فصل مقول على اشخاص أنواعه بتواطوء وأما الإسم المشكك فهو الإسم الذى يقال على ذاتين أو أكثر من أجل معنى ما اشتراكه وليس ذلك المعنى هو المقوم بحقيقة كل واحد منها مثال ذلك اسم الإنسان المقول على زيدالحى الناطق وعلى شخص آخرميت وعلى صورة كل إنسان معمولة من خشب أو بنحو من أنحاء التراويق فإن هذا الإسم مقول عليها من أجل إشتراكها فى معنى واحد وهو شكل الإنسان وتخطيطه وليس الشكل والتخطيط مقوم بحقيقة الإنسان فهو يشبه الإسم | المقول بتواطوء لأنه من ^{31 b} أجل اشتراك معنى مافى الذاتين جميعاً قيل عليها وهو يشبه المشترك المحض لأن حقيقة هذه الذات غير حقيقة الأخرى ومن أجل هذا يسمى مشكك .

^{22 a} والإسم المقول بعموم وخصوص هو أن | يسمى نوع من الأنواع باسم جنسه كقولنا النجم المقول على كل كوكب من كواكب السماء على العموم وهو اسم للثريا خاصة وكإسم الحشيشة المقول على أنواع الحشائش كلها وعلى هذا الزهر الأصفر الذى يصيبغ به الصباغون وكإسم النجم المقول على نبات لا ساق له وعلى النبات المخصوص الذى يسمى النيل .

والإسم المستعار هو الإسم الدال على ذات مافى أصل وضع اللغة وهوراتب على تلك الذات ثم يسمى به ذات أخرى فى بعض الأوقات ولم يرتب ذلك الاسم دائماً على تلك الذات الثانية كإسم الأسمد الراتب على نوع ما من الحيوان وقد يسمى بهذا الإسم الشجاع من الناس ومثل هذا تسميتهم الكريم بجرأ ومثل هذه الأسماء عند الشعراء كثيرة .

ومنها الإسم المنقول وهو أن يكون إسم ما أصل وضعه فى أصل اللغة ليبدل على معنى ما ثم نقل بعد ذلك و يسمى به معنى آخر ما من أجل شبه ما بين المعنيين أو من غير شبه | ورتب الإسم عليها جميعاً على الذى نقل عنه وعلى الذى ^{22 b} نقل إليه كإسم الصلوة الذى هو فى أصل اللغة إسم الدعاء ثم نقل لفعل مخصوص

يصوره مخصوصة ومثل إسم الرفع والنصب والخفض والصرف والوزن والتصريف والقطع والوصل واللين والظهور وما أشبه هذا التي كل واحد منها يدل في أصل وضع اللغة على معنى غير المعنى الذي يدل عليه عند النحويون لأنهم يقولون هذه الأسماء لمعاني أخرى .

فجملة الأسماء المشروح معانيها في هذا الفصل ثمانية عشر أسماء وهي الأداة، الإسم المستقيم ، الإسم المائل، الإسم الغير المحصل، الإسم المشتق المثال الأول، الخوالف، الكنايات، الأسماء المترادفة، الأسماء المتباينة، الإسم المشترك بإطلاق، القول الذي ركب تركيب أخبار، القول الذي ركب تركيب تقييد واشتراط، الإسم المقول بتواطوء، الإسم المشكك، الإسم المقول بعموم وخصوص، الإسم المستعار، الإسم المنقول .

فصل (يد)

23 a

اسم المنطق في اصطلاح القدماء من علماء الملل الخالية هو اسم مشترك يقع على ثلث معاني أولها القوة التي تختص بها الإنسان التي بها يعقل المعقولات ويجوز الصنائع ويميز بين القبيح والجميل ويسمون هذا المعنى أيضاً القوة الناطقة والمعنى الثاني هو المعقول نفسه الذي قد عقله الإنسان فيسمون هذا¹⁴⁰ المعنى أيضاً المنطق الداخل والمعنى الثالث هو العبارة باللسان عن تلك المعاني المرتسمة في النفس ويسمون هذا المعنى أيضاً المنطق الخارج .

ولما كانت هذه الصناعة التي وضعها أرسطوطاليس وكمل اجزائها في ثمانية كتب تعطى القوة الناطقة قوانين في المعقولات وهو المنطق الداخل حتى يجرزها من الغلط ويسدّها نحو الصواب حتى يحصل لها اليقين بكلها في قوة الإنسان أن يحصل له به اليقين ويعطى هذه الصناعة أيضاً قوانين مشتركة لجميع الألسنة يسدّد بها المنطق الخارج نحو الصواب ويجرزه من الغلط حتى يكون الذي يعبر به باللسان مطابقاً لها في الضمير ومساوياً له لا تفضل العبارة على المعنى الذي في النفس ولا تنقص عنه فلأجل هذه المعاني التي تفيدها هذه الصناعة سمّوها صناعة المنطق¹⁴¹ قالوا منزلة صناعة¹⁴² المنطق من العقل منزلة صناعة النحو من اللسان .

23 b

¹⁴⁰ mükerrer من صناعة المنطق ¹⁴¹ mükerrer ¹⁴² mükerrer

وإسم الصناعة عند القدماء إسم مشترك يقعونه على كل علم نظري و يقعونه أيضاً | على الأعمال المهنية فيسمون كل علم من العلوم الفلسفية صناعة نظرية CE 32 b و يسمون كل واحدة من النجارة والحباله والخياطة وما يليها صناعة عملية . وهذا اسم الفلسفة أيضاً اسم مشترك قد يسمون به صناعة البرهان وقد يسمون به العلوم ويقع عندهم هذا الإسم على علمين يسمون أحد العلمين الفلسفة العملية و يسمونها أيضاً الفلسفة الانسانية و يسمونه ايضاً العلم المدني والفلسفة العلمية تنقسم ثلاثة أقسام القسم الواحد علم التعاليم | والقسم الثاني العلم الطبيعي والقسم 24 a الثالث العلم الإلهي .

أما علم التعاليم فلا تنظر في الأجسام على ماهي عليه بل ينظر في معاني مجردة عن موادها وإن كانت تلك المعاني لا يوجد إلا في مواد وأقسام هذا العلم التي هي أصوله أربعة وهي علم العدد وعلم الهندسة وعلم النجوم أعني الهيئة وعلم تأليف الألحان¹⁴³ وهو الموسيقى و يسمون جميع هذه الأقسام العلوم الرياضية .

والعلم الطبيعي ينظر في الأجسام الموجودة بالطبع لا بإرادة الإنسان كأنواع المعادن وانواع النبات وأنواع الحيوان فالعلم الطبيعي ينظر في هذه كلها وفي كل ما يوجد فيها أعني في أعراضها كلها وخواصها أسبابها وفي كل ما يوجد في ضرورة كالزمان والمكان والحركة .

والعلم الإلهي يتقسم قسمين أحدهما النظر في كل موجود ليس بجسم ولا قوة في جسم وهو الكلام فيما يتعلق بالاله¹⁴⁴ - جل اسمه - وفي الملائكة أيضاً على رأيهم لأنهم لا يعتقدون الملائكة أجسام بل يسمونها العقول المفارقة يريدون بذلك 24 b أنها مفارقة لمواد والقسم الثاني من العلم الإلهي ينظر في الأسباب البعيدة جدا لكل ما يشتمل عليه سائر العلوم الأخر فيسمون هذا أيضاً العلم الإلهي ما بعد الطبيعة فهذه هي جملة علوم الأوائل .

و أما | صناعة المنطق فليست هي عندهم من جملة العلوم بل¹⁴⁵ هي آلة العلوم CE 33 a قالوا إنه لا يصحّ تعليم أو تعلم على ترتيب لإبصناعة المنطق فهو الآلة لكل وآلة الشيء ليست من الشيء .

وَأما العلم المدني فإنه ينقسم أربع أقسام أولها تدبير الشخص من الناس نفسه
والثاني تدبير المنزل والثالث تدبير المدينة والرابع تدبير الأمة الكبيرة أو الأمم .
أما تدبير الإنسان نفسه فهو أن يكسبها الأخلاق الفاضلة ويزيل عنها الأخلاق
الردلة إن كانت حصلت والأخلاق هي الهيئات المشتملية التي تحصل في النفس
حتى يصير ملكات فتصدر عنها | الأفعال والفلاسفة يصفون الخلق بالفضيلة 25 a
والردلة فيسمون الخلق الحسن فضائل خلقية ويسمون الخلق الرديء رذائل
خلقية والأفعال الصادرة عن الأخلاق الفاضلة يسمونها خيرات والأفعال الصادرة
عن الأخلاق الردلة يسمونها شرور وكذلك يصفون النطق أيضا وهو تصور
المعقولات بالفضيلة والردلة فيقولون فضائل نطقية ورذائل نطقية وللفلاسفة
كتب كثيرة في الأخلاق وكل تدبير يدبر به الإنسان غيره يسمونه سياسة .
فأما تدبير المنزل فهو أن تعلم كيف يعاون بعضهم بعضاً وما يقتصرون عليه
حتى ينتظم صلاح حالهم حسب المقدرة بحسب تلك الأحوال اللازمة¹⁴⁶ في ذلك
الزمان وذلك¹⁴⁷ المكان .

وَأما تدبير المدينة فهو علم يفيد أهلها معرفة السعادة الحقيقية ويفيدهم السعي
في تحصيلها ومعرفة الشقاوة الحقيقية ويفيدهم السعي في التحفظ منها | ورياضة 25 b
أخلاقهم في اطراح السعادات المظنونة حتى لا¹⁴⁸ يستلذونها فلا يكلبون عليها وأن
يبين لهم الشقاوات المظنونة حتى لا يتألمون بها | فلا يتوقعونها وكذلك يفرض لهم CE 33 b
قوانين عدل ينتظم بها اجتماعاتهم وكان علماء¹⁴⁹ الملل الخالية تصنع تدابير وقوانين
حسب كمال¹⁵⁰ كل شخص منهم يدبرون بها ملوكهم الرعايا ويسمونها نواميس
وكانت الأمم تتدبر بتلك النواميس وللفلاسفة في جميع هذه الأشياء كتب كثيرة
قد خرجت الى العربي ولعل الذي لم يخرج أكثر وقد استغنى في هذه الأزمنة
عن جميع ذلك أعنى السياسات والنواميس وتدبر الناس بالأوامر الإلهية .

فجميع الأسماء التي شرحت معانيها في هذا الفصل خمسة وعشرون أسماء وهي :
القوة الناطقة ، النطق الداخل ، النطق الخارج ، صناعة المنطق ، الصنائع النظرية ،
الصنائع العملية ،¹⁵¹ الفلسفة ،¹⁵² الفاسفة ،¹⁵³ العلمية ،¹⁵⁴ الفلسفة العملية ،¹⁵⁴

¹⁴⁶ الملازمة ¹⁴⁷ yok ¹⁴⁸ yok ¹⁴⁹ علم ¹⁵⁰ كلها ¹⁵¹ yok ¹⁵² العلمية ¹⁵³ الفلسفية

¹⁵⁴ العلمية

الفلسفة الانسانية، العلم المدنى، علم التعاليم، العلوم الرياضية، العلم الطبيعى، العلم
 الإلهى، مابعد الطبيعة، الأخلاق، الفضائل الخلقية، الرذائل الخلقية، الفضائل
 النطقية، الرذائل النطقية¹⁵⁵، الخيرات، السرور، السياسة، النواميس .
 وجميع فصول هذه المقالة أربع عشر فصلاً وجملة الأسماء التى تضمنت
 هذه الفصول تشرحها مائة إسم وخمسة وسبعون أسماء وجملة هذه¹⁵⁶ الأسماء
 مشتملة على معظم الأسماء الواقعة فى صناعة المنطق وفيها أيضاً بعض الأسماء
 المصطلح عليها فى العلم الطبيعى والعلم الإلهى والعلم المدنى فهذا¹⁵⁷ ما حضر الآن
 نخصره ولعلّه يوافق الغرض إن شاء الله .

26 b
 CE 34 a

والحمد لله وحده